

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра історії, археології, інформаційної та архівної справи

Історія та культура України

**Методичні рекомендації до вивчення дисципліни ОКР «бакалавр»
усіх спеціальностей**

Затверджено на засіданні кафедри
історії, археології,
інформаційної та архівної справи

Протокол № 1 від 29.08.2025 р.

Історія та культура України. Методичні рекомендації до вивчення дисципліни
ОКР «бакалавр» усіх спеціальностей / укладачі О.Б. Коломієць, О.О. Головата :
ЦНТУ, 2025. – 104 с.

Передмова

Навчальна дисципліна «Історія та культура України» є однією з гуманітарних дисциплін, яку вивчають студенти закладів вищої освіти. Він спрямований на вивчення історії виникнення та розвитку українського етносу, основних закономірностей його державотворення, розуміння і усвідомлення соціально-політичної активності різних прошарків суспільства, історії формування та діяльності громадських, культурологічних та політичних організацій в Україні, значення геополітичних факторів в історичному розвитку, суспільно-політичних трансформацій на шляху суверенного розвитку нашої держави. Передумовами вивчення предмету є елементарні знання з історії України та інших гуманітарних дисциплін, набуті учнями в середній школі. Вивчення курсу дозволяє підготувати високоінтелектуального фахівця, який може вільно орієнтуватися у всіх складних процесах сучасного суспільного життя, винаходити екстраординарні рішення під час своєї професійної діяльності та сприяти загальним процесам демократизації суспільства та гуманізації людських стосунків.

Вивчення історії сприяє формуванню історичної свідомості народу, в якій органічно поєднуються знання, погляди, уявлення про суспільний розвиток. Закріплена в традиціях, обрядах, художніх образах та теоріях, історична свідомість дає змогу людству узагальнити історичний досвід.

Питання збереження та розвитку української національної культури надзвичайно актуальні в сучасних. Культура виступає водночас і як мірило цивілізованості етносу, і як форма та зміст внутрішнього зв'язку поколінь. Процес створення і передавання усього найкращого, формування культурної традиції є своєрідною потребою кожної нації.

Методологічною основою дисципліни є принцип об'єктивності, який дає змогу розкрити як загальні закономірності історичного процесу, так і його особливості в Україні, а також принцип історизму, який забезпечує розгляд усіх історичних фактів, подій і явищ у відповідності з конкретно-історичними обставинами. Важливим фактором є принцип альтернативності, який визначає міру вірогідності здійснення тієї чи іншої полії на основі наукового аналізу, об'єктивних реалій і можливостей.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Історія та культура України» є поглиблення знань з історії та культури України; вивчення історії виникнення і формування українського народу та української державності, утвердження національної самобутності українського народу, висвітлення діяльності соціальних груп в Україні на відповідних етапах історичного розвитку; формування у здобувачів бачення історії України та сприйняття її культури як невід'ємної складової світового історичного процесу та світової культурної спадщини; осмислення закономірностей культурно-історичного розвитку в контексті глобальних перетворень.

Предметом вивчення даної дисципліни є особливості становлення та закономірності розвитку вітчизняної історії та культури.

Завдання вивчення дисципліни. Основним завданням вивчення дисципліни є формування **компетентностей** (інтегральної, загальних), важливих для особистісного розвитку майбутніх фахівців.

Пропоновані методичні рекомендації до вивчення курсу "Історія та культура України" містять: програму курсу; тематику лекцій і практичних занять, включаючи завдання до самостійної роботи студентів; тематику рефератів; варіанти проблемно-пошукових завдань; список рекомендованої літератури; контрольні питання, за допомогою яких у студентів буде можливість перевірити свої знання; варіанти тестових завдань для модульного та підсумкового контролів, короткий термінонологічний словник.

Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Історія та культура України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.

Тема 1. Предмет і методологічні основи курсу

Визначення поняття "історія", встановлення її зв'язків з іншими науками. Предмет, методи, принципи і функції історії України. Поняття і суть національної культури. Значення і завдання вивчення історії та культури України. Наукова періодизація історії України. Основні етапи розвитку української культури. Історіографія та джерела вивчення історії та культури України. Особливості українського менталітету.

Тема 2. Найдавніша історія України

Поява перших людей на території сучасної України. Найважливіші стоянки, формування способу життя та організація праці. Трипільська культура.

Дослов'янські народи на території сучасної України. Кіммерійці. Скіфо-сарматський світ. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.

Слов'яни у давнину. Походження слов'янських народів. Розселення та устрій східних слов'ян. Господарська діяльність, побут, язичницький світогляд та звичаї.

Антський союз племен.

Тема 3. Формування української державності. Києво-Руська держава. Галицько-Волинська держава

Формування давньоруської етнополітичної спільності. Теорії походження Київської держави. Перші володарі Руської землі.

Політична історія Києво-Руської держави. Розквіт держави за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Запровадження християнства, історичне значення цієї події.

Устрій Києво-Руської держави: економічні відносини, соціальна структура, форма правління.

Розпад Київської держави. Причини феодальної роздробленості. Володимир Мономах та Мстислав Великий: успішна спроба централізації.

Галицько-Волинська держава: політичний і соціально-економічний розвиток. Роман Мстиславович. Данило Галицький.

Боротьба Русі з монголо-татарською навалою.

Соціокультурний розвиток Київської Русі та Галицько-Волинської держави: розвиток писемності, поширення освіти, література і літописання, мистецтво, музична культура.

Історичне значення Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Тема 4. Українські землі у складі іноземних держав (XIV – перша половина XVII ст.)

Поділ українських земель між Литвою, Польщею, Угорщиною, Туреччиною та Росією, їх інкорпорація у суспільно-політичні системи іноземних держав.

Еволюція західноукраїнських земель під владою Литви та Польщі. Литовсько-польські унії та їх наслідки.

Церква та міжконфесійні стосунки в Україні. Брестська церковна унія 1596 р., її наслідки та історичне значення.

Суспільно-політичні та історичні обставини розвитку української культури. Культурні впливи. Ренесанс в українській культурі.

Тема 5. Козацтво у суспільно-політичному житті України

Умови й обставини виникнення українського козацтва. Теорії походження козацтва. Перші письмові згадки про козаків.

Заснування Запорозької Січі, її військово-адміністративний устрій. Козацька демократія. Філософія козацького життя. Козацька символіка. Військова справа.

Боротьба українського козацтва з турецько-татарською агресією (XVI – початок XVII ст.). П. Сагайдачний.

Козацько-селянські протипольські війни кінця XVI – першої половини XVII ст.: причини, перебіг, наслідки.

Музично-поетична творчість козацької доби.

Тема 6. Національно-визвольна боротьба українського народу і утворення козацько-гетьманської держави (1648 -1676 рр.)

Причини, характер, рушійні сили та періодизація національно-визвольної війни. Б. Хмельницький. Перші перемоги козацьких військ.

Воєнні дії у 1649 р. Зборівський трактат, його умови та значення. Початок формування козацької держави, її територія та устрій.

Воєнні дії у 1651 – 1653 рр. Битва під Берестечком. Білоцерківська угода. Особливості процесу державного будівництва в ході війни.

Зовнішня політика козацької держави. Українсько-московські відносини в середині XVII ст. Переяславська рада. "Березневі статті" 1654 р., їх оцінка в історичній літературі.

Бойові дії у 1654 – 1657рр.

Україна за гетьманування І. Виговського. Гадяцький угода 1658 р.

Прихід до влади Ю. Хмельницького та порушення територіальної цілісності України. "Руїна", її причини та наслідки.

Боротьба П. Дорошенка за збереження єдності України.

Причини поразки української національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр. та її історичне значення. Бахчисарайський договір та "Вічний мир".

Тема 7. Гетьманщина та землі Правобережної України наприкінці XVII – XVIII ст.

Україна в період гетьманування І. Мазепи: внутрішня і зовнішня політика гетьмана. І. Мазепа як меценат і культурний діяч.

Перша політична еміграція. П. Орлик і його Конституція.

Гетьманування І. Скоропадського. І Малоросійська колегія. Гетьманування Д. Апостола. Правління гетьманського уряду. Гетьманування К. Розумовського. Ліквідація української автономії. Знищення Запорозької Січі. Історичне значення Гетьманщини.

Культуротворчі процеси в Україні в XVII – XVIII ст.. Феномен українського бароко. Г. Сковорода як явище української барокової культури.

Українська діаспора в Росії.

Правобережжя і Західна Україна наприкінці XVII – XVIII ст.: політичний статус і соціально-економічний розвиток. Визвольне повстання 1702 – 1704 рр. Гайдамацький та опришківський рухи. Коліївщина.

Причини занепаду Речі Посполитої. Поділи Польщі та їх наслідки.

Змістовий модуль 2. Історія та культура України XIX – початку XXI ст.

Тема 8. Україна в XIX – на початку XX ст.

Адміністративно-політичний устрій та соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії.

Українське національне відродження, його джерела, чинники та основні етапи.

Суспільно-політичні рухи першої половини XIX ст. Українці у війні 1812 р. Масонство в Україні. Декабристський рух. Польське повстання 1830 – 1831 рр. та Україна.

Українські землі під владою Австрійської імперії. Суспільно-політичні рухи. Революція 1848 – 1849 рр. і західноукраїнські землі.

Селянська реформа 1861 р. та її особливості в Україні. Буржуазні реформи 60-70-х років XIX ст. Контрреформи 80-х – першої половини 90-х років XIX ст.

Український суспільно-політичний рух другої половини XIX ст. – початку XX ст..

Західна Україна у другій половині XIX ст. – на початку XX ст..

Україна в роки Першої світової війни.

Тема 9. Національно-культурне відродження України XIX – початку XX ст.

Українське національне відродження, його джерела, чинники та основні етапи. Дослідження української історії та фольклору. Українська мова і література.

Галицьке відродження. "Руська трійця".

Кирило-Мефодіївське братство. Розвиток суспільно-політичної та історичної думки. Роль Т. Шевченка.

Український національний рух другої половини XIX ст. Громади. Хлопомани. Громадське та культурне життя на західноукраїнських землях.

Модерністичний етап національно-культурного відродження.

Тема 10. Українська національно-демократична революція 1917 – 1921 рр.

Початок української національно-демократичної революції. Створення Центральної Ради, її діяльність як органу державного самоврядування України. Перші Універсали Центральної Ради.

Суспільно-політична ситуація в Україні після більшовицького перевороту в Петрограді (жовтень 1917 р.). ІІІ Універсал Центральної Ради і проголошення Української Народної Республіки.

Агресія більшовицької Росії проти України. І Всеукраїнський з'їзд Рад та його рішення.

Історичне значення ІV Універсалу Центральної Ради. Брест-Литовський мирний договір з країнами Четверного союзу, його сутність та наслідки для України.

Гетьманат (Українська держава) П. Скоропадського. Досягнення і прорахунки у внутрішній та зовнішній політиці.

Прихід до влади Директорії, її політика. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Акт про злуку УНР та ЗУНР, історичне значення цієї події.

Боротьба за владу в Україні у 1920 – 1921 рр. Варшавська угода 1920 р. Радянсько-польська війна та її наслідки для України. Другий Зимовий похід військ УНР. Розгром військ Врангеля та Н. Махна.

Причини втрати української державності. Історичне значення української революції.

Культура в роки боротьби за державну незалежність України (1917 – 1921 рр.).

Тема 11. Міжвоєнний період в історії українського народу (1921 – 1939 рр.)

Україна на початку 1920-х років. Голод 1921 – 1923 рр. Нова економічна політика в Україні.

Україна і створення Союзу РСР.

Проблеми національно-державного будівництва. Політика українізації, її суть та наслідки. Церковне життя.

Індустріалізація в Україні.

Колективізація українського села: причини, цілі, методи. Голодомор 1932 – 1933 рр.

Утвердження сталінського тоталітарного режиму в Україні. Масові репресії. "Розстріляне відродження". Тоталітаризм і культура.

Соціально-економічний розвиток українських земель під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Особливості політичного життя в Західній Україні в міжвоєнний період. Визвольний рух. Утворення Організації українських націоналістів (ОУН), її програмні вимоги та діяльність. Складання ідеології українського інтегрального націоналізму. Проголошення Карпатської України незалежною. Окупація Закарпаття військами Угорщини.

Тема 12. Україна в роки Другої світової війни

"Українське питання" в міжнародній політиці напередодні і на початку ІІ світової війни. Радянсько-німецький альянс 1939 р. та його наслідки для України. Об'єднання українських земель у складі СРСР. Радянська політика в Західній Україні, репресивні акції влади.

Початок радянсько-німецької війни. Бойові дії 1941 – першої половини 1942 рр. Окупація України військами нацистської Німеччини та її союзниками. Причини трагедій і невдач першого періоду радянсько-німецької війни.

Окупаційний режим в Україні. Рух опору: повстанський рух, діяльність ОУН – УПА в роки війни.

Перемога радянської армії під Сталінградом і початок звільнення України. Курська битва і звільнення Лівобережної України. Звільнення Києва. Бойові дії наприкінці 1943 – 1944 рр. Україна на завершальному етапі війни.

Внесок українського народу в перемогу у Другій світовій війні. Історичне значення Перемоги.

Українська культура в роки Другої світової війни.

Тема 13. Україна в повоєнний період (1945 – 1964 рр.)

Наслідки німецької окупації та відбудова народного господарства України після війни. Урегулювання територіальних питань. Голод 1946 – 1947 рр.

Завершення радянзації західних областей України. Опір тоталітарній системі, тактика боротьби ОУН – УПА в 1945 – 1953 рр. Трагедія УГКЦ.

Літературні і мистецькі процеси в умовах ідеологічних репресій (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр.).

Спроба лібералізації суспільно-політичного життя у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст.. Перші кроки "десталінізації". Суперечливі процеси в розвитку економіки, культури і науки.

Зародження дисидентського руху. Громадсько-літературний рух "шістдесятників".

Тема 14. Україна на шляху до свободи і незалежності

Соціально-економічне становище України в 1965 – 1986 рр. Кризові явища в розвитку радянської системи.

Русифікаторський наступ тоталітарної держави на духовність українського народу. Особливості національно-демократичного руху в Україні.

Загострення кризи тоталітарної системи в Україні у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. Курс на "перебудову".

Перебудова в Україні, її особливості. Припинення діяльності КПРС та становлення і розвиток багатопартійності в Україні.

Декларація про державний суверенітет України. Розпад СРСР: причини та наслідки. Україна і країни СНД.

Тема 15. Національно-державне відродження України. Розгортання державотворчих процесів.

Акт проголошення незалежності України. Визначення стратегії внутрішньої і зовнішньої політики. Дипломатичне визнання України.

Формування законодавчих, виконавчих та судових інститутів влади незалежної України. Особливості державотворчих процесів. Прийняття Конституції України.

Формування Збройних Сил незалежної України.

Державна символіка України.

Тема 16. Утвердження незалежної України.

Суспільно-політичне життя України. Становлення багатопартійності. Діяльність політичних партій. Виборча система в Україні. Президентські і парламентські вибори.

Помаранчева революція.

Соціально-економічний розвиток української держави.

Зовнішня політика України на сучасному етапі.

Революція гідності.

Російсько-українська війна: причини і перебіг

Духовний розвиток України.

Українці за кордоном. Українська діаспора.

Перспективи розвитку України.

Лекції

Тема 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КУРСУ

Теоретичні питання

- Визначення поняття "історія", встановлення її зв'язків з іншими науками. Поняття і суть національної культури.
- Предмет, методи, принципи і завдання історії України.
- Наукова періодизація історії України. Основні етапи розвитку української культури.
- Історіографія та джерела вивчення історії та культури України.
- Особливості українського менталітету.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Пояснити вислів: Історія – це колективна пам'ять людства, найцікавіша книга про життя народів нашої планети.
2. Охарактеризувати наукову періодизацію історії України.

Тема 2. НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Теоретичні питання

- Найдавніше населення території сучасної України. Прадавня історія українських земель. Трипільська культура.
- Кочові племена та давньогрецькі колонії на території сучасної України.
- Слов'яни у давнину. Давня історія східних слов'ян.
- Проблема українського етногенезу.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Коли первісні люди почали заселяти сучасну територію України?
2. Назвати відомі археологічні культури, що були відкриті на території України, відзначити їх роль та значення у прадавній історії України.
3. Яку особливості трипільської культури?
4. Окреслити причини заснування у Північному Причорномор'ї грецьких міст-колоній.
5. Хто з іноземних авторів досліджував і описував життя та побут давніх слов'ян?
6. Схарактеризувати теорії походження слов'ян та українського народу.

Тема 3. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ. КИЄВО-РУСЬКА ДЕРЖАВА. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Теоретичні питання

- Формування Руської держави. Теорії походження державності.
- Політична історія Русі. Запровадження християнства.
- Устрій держави: економічні відносини, соціальна структура, форми правління.
- Розпад держави, причини феодалної роздробленості.
- Галицько-Волинська держава: політичний і соціально-економічний розвиток.
- Історичне значення Руської держави та Галицько-Волинської держави.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Які з теорій походження Русі ви знаєте?
2. Визначити основні етапи політичної історії Русі з центром у Києві.
3. Проаналізувати значення прийняття християнства на Русі.
4. Чи була закономірним процесом феодална роздробленість?
5. Визначити особливості суспільно-політичного життя Галицького князівства.
6. У чому полягає історичне значення діяльності короля Данила?

Тема 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ (XIV – XVI СТ.)

Теоретичні питання

- Поділ українських земель між Литвою, Польщею, Угорщиною, Туреччиною та Росією, їх інкорпорація у суспільно-політичні системи іноземних держав.
- Еволюція західноукраїнських земель під владою Литви та Польщі. Литовсько-польські унії та їх наслідки.

- Церква та міжконфесійні стосунки в Україні. Брестська церковна унія 1596 р., її наслідки та історичне значення.
- Суспільно-політичні та історичні обставини розвитку української культури. Культурні впливи. Ренесанс в українській культурі.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Якою була політика Литви та Польщі щодо захоплених ними українських земель? Зробити порівняльний аналіз.
2. Що дало Львову магдебурзьке паво, отримане 1356 р.?
3. Охарактеризувати культурний розвиток українців XIV - XVI ст.

Тема 5. КОЗАЦТВО У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Теоретичні питання

- Умови й обставини виникнення українського козацтва. Теорії походження козацтва. Перші письмові згадки про козаків.
- Заснування Запорозької Січі, її військово-адміністративний устрій. Козацька демократія. Філософія козацького життя. Козацька символіка. Військова справа.
- Боротьба українського козацтва з турецько-татарською агресією (XVI – початок XVII ст.). П. Сагайдачний.
- Козацько-селянські протипольські війни кінця XVI – першої половини XVII ст.: причини, перебіг, наслідки.
- Музично-поетична творчість козацької доби.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Яким був соціальний склад козацтва?
2. Чому Запорозьку Січ називали козацькою республікою?
3. Військове мистецтво козаків.
4. Охарактеризувати козацько-селянські повстання наприкінці XVI – початку XVII ст.

Тема 6. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І УТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1648 – 1676 РР.)

Заняття перше

Теоретичні питання

- Причини, характер, рушійні сили та періодизація національно-визвольної війни. Б. Хмельницький. Перші перемоги козацьких військ.
- Воєнні дії у 1649 р. Зборівський трактат, його умови та значення. Початок формування козацької держави, її територія та устрій.

- Воєнні дії у 1651 – 1653 рр. Битва під Берестечком. Білоцерківська угода. Особливості процесу державного будівництва в ході війни.
- Зовнішня політика козацької держави. Українсько-московські відносини в середині XVII ст. Переяславська рада. "Березневі статті" 1654 р., їх оцінка в історичній літературі.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Чим був викликаний масовий героїзм українського народу та його готовність до боротьби з поляками?
2. Чи міг Б. Хмельницький без зовнішньої допомоги відстояти українську державність?
3. Підготувати повідомлення на тему: "Б. Хмельницький - видатний політичний діяч"

Заняття друге

Теоретичні питання

- Бойові дії у 1654 – 1657рр.
- Україна за гетьманування І. Виговського. Гадяцький угода 1658 р.
- Прихід до влади Ю. Хмельницького та порушення територіальної цілісності України. "Руїна", її причини та наслідки.
- Боротьба П. Дорошенка за збереження єдності України.
- Причини поразки української національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр. та її історичне значення. Бахчисарайський договір та "Вічний мир".

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Схарактеризувати процес формування козацько-гетьманської держави в період національно-визвольної війни 1648-1676 рр.
2. Чи була неминучою Руїна в українській історії?
3. Визначити історичне значення української національно-визвольної революції 1648-1676 рр.

Тема 7. ГЕТЬМАНЩИНА ТА ЗЕМЛІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХУІІ – ХУІІІ СТ.

Теоретичні питання

- Україна в період гетьманування І. Мазепи: внутрішня і зовнішня політика гетьмана. І. Мазепа як меценат і культурний діяч.
- Перша політична еміграція. П. Орлик і його Конституція.
- Гетьманування І. Скоропадського. І Малоросійська колегія. Гетьманування Д. Апостола. Правління гетьманського уряду.

Гетьманування К. Розумовського. Ліквідація української автономії. Знищення Запорозької Січі. Історичне значення Гетьманщини.

- Правобережжя і Західна Україна наприкінці XVII – XVIII ст.: політичний статус і соціально-економічний розвиток. Визвольне повстання 1702 – 1704 рр. Гайдамацький та опришківський рухи. Коліївщина.
- Причини занепаду Речі Посполитої. Поділи Польщі та їх наслідки.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Назвати основні причини, які призвели до поразки задуму І. Мазепи і козацької старшини відстояти незалежність України.
2. Проаналізувати політику російської влади щодо обмеження автономії України у другій половині ХУІІ - ХУІІІ ст.
3. Порівняти соціально-економічний розвиток Правобережжя і Лівобережжя у ХУІІІ ст.

Тема 8. УКРАЇНА В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Теоретичні питання

- Адміністративно-політичний устрій та соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії.
- Суспільно-політичні рухи першої половини ХІХ ст.
- Українські землі під владою Австрійської імперії. Революція 1848 – 1849 рр. і західноукраїнські землі.
- Селянська реформа 1861 р. та її особливості в Україні. Буржуазні реформи 60-70-х років ХІХ ст., їх наслідки
- Український суспільно-політичний рух другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст.. Виникнення перших політичних партій.
- Західна Україна у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст..
- Україна в роки Першої світової війни.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Порівняти політичний та соціально-економічний розвиток українських земель у складі російської та Австрійської імперій у першій половині ХІХ ст.
2. Розкрити зв'язок романтизму з національно-визвольними рухами ХІХ ст.
3. Які особливості селянської реформи 1861 р. в Україні?
4. Порівняти економічний розвиток Наддніпрянщини і західноукраїнських земель напередодні Першої світової війни.
5. Охарактеризувати позиції українських політичних партій щодо Першої світової війни.

Тема 9. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Теоретичні питання

- Українське національне відродження, його джерела, чинники та основні етапи. Дослідження української історії та фольклору. Українська мова і література.
- Галицьке відродження. "Руська трійця".
- Кирило-Мефодіївське братство. Розвиток суспільно-політичної та історичної думки. Роль Т. Шевченка.
- Український національний рух другої половини XIX ст. Громади. Хлопомани. Громадське та культурне життя на західноукраїнських землях.
- Модерністичний етап національно-культурного відродження.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Дати визначення поняття "національно-культурне відродження України".
2. Назвати головні осередки національно-культурного відродження в Україні у XIX – на початку XX ст. та їх провідних діячів.
3. Підготувати розповідь про видатних діячів науки, культури, мистецтва другої половини XIX ст.

Тема 10. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РР.

Теоретичні питання

Початок української національно-демократичної революції. Створення Центральної Ради, її діяльність. Універсали Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки.

Агресія більшовицької Росії проти України. I Всеукраїнський з'їзд Рад та його рішення.

Історичне значення IV Універсалу Центральної Ради. Брест-Литовський мирний договір з країнами Четверного союзу, його сутність та наслідки для України.

Гетьманат (Українська держава) П. Скоропадського. Досягнення і прорахунки у внутрішній та зовнішній політиці.

- Прихід до влади Директорії, її політика. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Акт про злуку УНР та ЗУНР, історичне значення цієї події.
- Причини втрати української державності. Історичне значення української революції.
- Культура в роки боротьби за державну незалежність України (1917 – 1921 рр.).

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. До чого закликала українське громадянство Українська Центральна Рада у перші дні революції?
2. Схарактеризувати універсали УЦР.
3. Спробуйте визначити дійсні причини конфлікту між УНР та радянською росією.
4. Чому, на вашу думку, Акт злуки українських земель носив швидше формальний характер?
5. Яку роль в Українській революції відіграв С. Петлюра?
6. Культурне життя України у 1917-1921 рр.

Тема 11. МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1921 – 1939 РР.)

Теоретичні питання

- Україна на початку 1920-х років. Голод 1921 – 1923 рр. Нова економічна політика в Україні.
- Україна і створення Союзу РСР.
- Наступ тоталітарної системи на український народ (індусріалізація, колективізація, голодомор 1932-1933 рр., «культурна революція»).
- Утвердження сталінського тоталітарного режиму в Україні. Масові репресії.
- Західноукраїнські землі між двома світовими війнами.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Який зміст вкладав М. Хвильовий у гасло " Геть від Москви"?
2. Проаналізувати роль української інтелігенції в збереженні та розвитку української культури в 1930-х роках.
3. Довести, що голодомор 1932-1933 рр. - це геноцид українського народу.

Тема 12. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Теоретичні питання

- "Українське питання" в міжнародній політиці напередодні і на початку II світової війни. Радянсько-німецькій альянс 1939 р. та його наслідки для України.
- Початок радянсько-німецької війни. Бойові дії 1941 – першої половини 1942 рр.
- Окупаційний режим в Україні. Рух опору: повстанський рух, діяльність ОУН – УПА в роки війни.
- Україна на завершальному етапі війни.

- Внесок українського народу в перемогу у Другій світовій війні. Історичне значення Перемоги.
- Українська культура в роки Другої світової війни.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Особливості впровадження радянської влади у Західній Україні.
2. Суть німецького "нового порядку", встановленого нацистами в Україні.
3. Розкрити зміст основних воєнних операцій, що проводились на території України з метою її визволення.
4. Політичні наслідки Другої світової війни для України.

Тема 13. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1964 РР.)

Теоретичні питання

- Наслідки німецької окупації та відбудова народного господарства України після війни. Урегулювання територіальних питань. Голод 1946 – 1947 рр.
- Завершення радянзації західних областей України. Опір тоталітарній системі, тактика боротьби ОУН – УПА в 1945 – 1953 рр. Трагедія УГКЦ.
- Літературні і мистецькі процеси в умовах ідеологічних репресій (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр.).
- Спроба лібералізації суспільно-політичного життя у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст.. Перші кроки "десталінізації".
- Зародження дисидентського руху. Громадсько-літературний рух "шістдесятників".

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Політичний портрет Р. Шухевича.
2. Розкрити зміст і значення реформ М. Хрущова.
3. Підготувати повідомлення про ліквідацію Української греко-католицької церкви.

Тема 14. УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО СВОБОДИ І НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Теоретичні питання

- Соціально-економічне становище України в 1965 – 1986 рр. Кризові явища в розвитку радянської системи.
- Русифікаторський наступ тоталітарної держави на духовність українського народу. Особливості національно-демократичного руху в Україні.

- Загострення кризи тоталітарної системи в Україні у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр.
- Перебудова в Україні, її особливості. Припинення діяльності КПРС та становлення і розвиток багатопартійності в Україні.
- Декларація про державний суверенітет України. Розпад СРСР: причини та наслідки. Україна і країни СНД.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Участь УРСР в ООН.
2. Відмінність політичної лінії П. Шелеста від В. Щербицького.
3. Створення та діяльність Української Гельсінської спілки.
4. Історичне значення Декларації про державний суверенітет України.

Тема 15. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ. РОЗГОРТАННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

Теоретичні питання

- Акт проголошення незалежності України. Визначення стратегії внутрішньої і зовнішньої політики. Дипломатичне визнання України.
- Формування законодавчих, виконавчих та судових інститутів влади незалежної України. Особливості державотворчих процесів. Прийняття Конституції України.
- Формування Збройних Сил незалежної України.
- Державна символіка України.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Якою є Українська держава згідно з Конституцією?
2. Які особливості формування багатопартійності в Україні?
3. Українська державна символіка.

Тема 16. УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ – 2 год.

Теоретичні питання

- Суспільно-політичне життя України. Становлення багатопартійності.
- Помаранчева революція.
- Соціально-економічний розвиток Української держави.
- Зовнішня політика України на сучасному етапі.
- Революція гідності.
- Російсько-українська війна: причини і перебіг.
- Духовний розвиток України.
- Українці за кордоном. Українська діаспора.
- Перспективи розвитку України.

Запитання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи

1. Україна і європейський інтеграційний процес.
2. У чому полягають труднощі реформування сучасної економіки України?
3. На яких принципах ґрунтується зовнішня політика України?
4. Революція гідності: основні передумови, перебіг, результати.
5. Наскільки активною є позиція представників діаспори у відстоюванні українських інтересів?

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

Практичне заняття 1. НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Теоретичні питання

- Найдавніше населення території сучасної України. Прадавня історія українських земель. Трипільська культура.
- Кочові племена та давньогрецькі колонії на території сучасної України.
- Слов'яни у давнину. Давня історія східних слов'ян.
- Проблема українського етногенезу.

Питання для самостійного вивчення

1. Еволюція первісної людини: від архантропа до homo sapiens (людини розумної).
2. Трипільська культура – праоснова української культури.
3. Проблема українського етногенезу.
4. Перші державні об'єднання в українських землях (кіммерійці, скіфи, сармати, анти та ін.)

Проблемно-пошукові питання

1. Доведіть, що трипільська культура одна з найбільш цивілізованих культур первісної доби..
2. Чому державу анти називають початком історичного життя українського народу?
3. Охарактеризувати теорії походження слов'ян. Яка з них, на вашу думку є найбільш ймовірною?

Теми доповідей

1. Антична культурна спадщина на території України.
2. Скіфо-сарматський культурний світ.
3. Слов'янська міфологія..

Методичні рекомендації

Історія України бере свій початок з появи перших людей на її території. Науково доведено, що первісні люди з'явилися в українських землях приблизно 1 млн. років тому – їх найдавніше поселення знайдено біля с. Королеве в Закарпатті.

На думку сучасних українських істориків, розселення прадавніх людей на території України відбувалося південно-західними та західними шляхами.

З появою перших людей в історії України починається *первісна доба*, яка характеризується наявністю колективної власності, колективного виробництва та споживання. *Первісне суспільство не мало класів і держави. Існувало дві форми суспільно-економічних відносин – спочатку первісне людське стадо, а з часом – родова община і плем'я.*

Первісна організація життя людей існувала на півдні України до I тис. до н.е., на іншій території – до поч. н.е.

У розвитку первісного суспільства виділяють такі періоди:

кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт), *бронзовий і ранній залізний віки*. Ця періодизація створена, виходячи із домінуючої ролі того чи іншого матеріалу при виготовлення знарядь праці.

У добу неоліту відбувся перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства – *землеробства і скотарства*. Цей процес отримав назву "*неолітичної революції*".

З'явилися *перші штучні матеріали, створені людиною*, – *обпалена глина (кераміка) та тканина*. Глиняний посуд швидко набував поширення, його форми та орнамент на різних територіях мали свої особливості.

У IV тис. до н.е. люди освоїли перший метал – *мідь*.

Могутньою культурою цієї доби була *Трипільська культура* (IV-III тис. до н.е.), названа так через поселення поблизу с. Трипілья на Київщині, дослідженого чеським археологом В. Хвойкою.

Трипільці були одним із найцивілізованіших етносів неолітичної доби.

Основне заняття – *орне землеробство*. Вирощували ячмінь, просо, пшеницю, майже всі садово-городні культури, відомі сьогодні в Україні.

Трипільці вперше на території України почали виготовляти вироби із міді. На надзвичайно високому рівні розвитку знадилось *гончарство*. Трипільці виробляли чудовий глиняний посуд білого, чорного, червоного і жовтого кольорів з орнаментом і плоским дном. Орнамент глиняних виробів містить багату інформацію про духовний світ трипільців.

Будували *протоміста* площею до 400 га з квартальною забудовою дво-триповерховими будинками. Населення міст сягало 50 тис. чоловік, а площа – понад 50 га.

Високого рівня досягла духовна культура: існувала писемність – *буквенно-звуковий алфавіт*, який є одним із найдавніших у світі.

Бронза – перший метал, штучно створений людиною. Використання бронзи сприяло зростанню продуктивності праці.

В епоху бронзи відбувся *перший суспільний поділ праці* – відокремлення скотарства від землеробства. Зоною розселення скотарських племен став південноукраїнський степ.

Використання заліза призвело до різкого зростання продуктивності праці, вперше людина отримала можливість створювати додатковий

продукт понад прожиткового мінімуму. Додатковий продукт став економічною передумовою *зародження нових станово-класових відносин*.

Відбуваються **другий суспільний поділ праці**: ремесло відокремилася від сільського господарства, **третій суспільний поділ праці** – відокремлення торгівлі й торговців в окрему професійну групу.

На території України початок залізної доби пов'язаний з кіммерійською культурою та з ранніми слов'янськими культурами.

Південна Україна стала центром життя кочових народів, які хвилями змінювали один одного з кінця II тис. до н. е. і до XIII ст. н. е.: кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, авари, болгари, хозари, печеніги, половці, монголо-татари. Переселення цих народів відбувалося зі сходу, крім готів. Вони прийшли з берегів Балтійського моря.

У VII-V ст. до н.е. Північне Причорномор'я стало об'єктом грецької колонізації. Перше грецьке поселення в цьому регіоні – Борисфеніда – було засноване у VII ст. до н.е. на о. Березань в районі Буго-Дніпровського лиману. Впродовж наступних двох століть виникли інші грецькі колонії на півдні сучасної України. Найвідоміші з-поміж них: Херсонес (район сучасного Севастополя), Ольвія (біля сучасного Миколаєва), Пантикапей (Керч), Феодосія, Тіра (поблизу Білгорода-Дністровського) та ін.

Греки-колоністи не переривали зв'язків з батьківщиною, і таким чином Північне Причорномор'я потрапило в орбіту тодішнього цивілізованого світу, духовна культура якого значною мірою вплинула на місцеве населення.

Поява слов'ян за різними теоріями коливається між рубежем II-I тис. до н.е. і першою половиною I тис. н.е. Вперше слов'яни згадуються у писемних джерелах під назвою "венеди" у I ст. н.е. у римських авторів. Так, Пліній Старший і Тацит розміщували їх біля південного узбережжя Балтійського моря. Грецький географ II ст. н.е. Птоломей писав, що вони заселяли землі між Балтійським морем та Карпатами. Подібне зміщення ареалу розселення венедів на південь могло свідчити про початок їх переселення у цьому напрямку.

Питання походження слов'ян належить до найпроблемніших в історії України. Усі теорії, гіпотези, концепції, що стосуються визначення території прабатьківщини слов'ян і шляхів їхнього подальшого розселення, можна звести до чотирьох основних груп, усередині яких існує чимало різних напрямів і течій: дунайська, вісло-одерська, віслянська, вісло-дніпровська концепції.

Можна констатувати, що вчені висувають численні гіпотези щодо процесу виокремлення праслов'ян з індоєвропейського масиву та їхнього етнічного становлення. Безсумнівним залишається той факт, що праслов'яни як автохтони входили до складу давнього населення Середньої та Східної Європи, а всі основні археологічні культури, які існували тут у II-I тис. до н.е., відкриті й на території України. Таким чином, її територію також охоплювали процеси етногенезу слов'ян.

Етнонім "слов'яни" вперше вжили візантійські автори V-VII ст. Псевдо-Кесарій, Іоанн Ефеський, Менандр, Прокопій Кесарійський, Феофілакт Сімокатта і Маврикій, а також готський історик Іордан. Вони оповідають, що раніше цей народ був відомий як венеди, а нині як слов'яни і поділяється він на дві гілки – склавинів та антів. Склави́нами, на думку вчених, можна вважати предків західних слов'ян, а антів – південних та східних. Візантійські історики також відзначали, що це були осілі землеробські племена, які не мали власної держави та були язичниками й вели постійні війни з Візантією та кочовиками (у III-IV ст. із готами, з кінця IV до середини V ст. – з гунами, у другій половині VI – на початку VII ст. – з аварами). Анти займали степову Україну між Дністром та Дніпром і, на думку вітчизняних учених, (Грушевський, Брайчевський та ін.) були давніми українцями, а їх племінний союз – початком праукраїнської держави.

У VIII-IX ст. у східних слов'ян сформувалося 12 союзів племен, або племінних князівств, які являли собою протодержавні утворення. З них на території сучасної України розміщувались 7 союзів – поляни, уличі, тиверці, древляни, волиняни, білі хорвати і сіверяни.

Отже, в стародавню добу Україну населяло розмаїття народів і племен, що мешкали на її теренах ще 1 млн. р. тому. Всі вони залишили свій слід в історії населення країни, маючи в давнину власні самоназви. Всі ці народи і племена на різних етапах історії впливали на культурні традиції місцевого населення, на певний час або назавжди стаючи його частинами.

Практичне заняття 2. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ. КИЇВСЬКА РУСЬ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Теоретичні питання

- Формування Руської держави. Теорії походження державності.
- Політична історія Русі. Запровадження християнства.
- Устрій держави: економічні відносини, соціальна структура, форми правління.
- Розпад держави, причини феодальної роздробленості.
- Галицько-Волинська держава: політичний і соціально-економічний розвиток.
- Історичне значення Руської держави та Галицько-Волинської держави.

Питання для самостійного вивчення

1. Походження етноніму «Русь».
2. Передумови виникнення держави у слов'ян.
3. Основні напрямки зовнішньополітичної діяльності руських князів.
4. Основні віхи політичного життя Галицько-Волинської держави у XII – першій половині XIV ст.

Проблемно-пошукові питання

1. Яка з двох теорій (норманська чи антинорманська) здається вам більш аргументованою? Чому?
2. Чи була у русів повноцінна державність до приходу в Київ варягів на чолі з Олегом? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. З'ясувати основні положення «Руської правди», зробити порівняльний аналіз із звичаєвими нормами права.
4. Чи можна було зупинити процес феодальної роздробленості Русі?

Теми доповідей

1. Історія «українських племен» у працях М.С. Грушевського.
2. Історичний портрет Володимира Великого
3. Історичний портрет Ярослава Мудрого.
4. Дискусії про правонаступництво Київської держави.

Методичні рекомендації

Як окрема етнічна спільність слов'яни сформувались на межі нової ери. Згадки про них можна зустріти у творах римських авторів I – II ст. н.е. – Плінія, Таціта, Птоломея. Більшість вчених вважає, що перші слов'янські племена жили на великій території між Віслою та Дніпром. У часи Великого переселення народів (II – VII ст. н.е.) слов'яни заселили значну територію Європи, створивши три гілки слов'янських племен: західну, східну і південну. Зверніть увагу на розселення слов'янських племен.

Необхідно дати загальну характеристику господарства східних слов'ян, основними заняттями яких були хліборобство та скотарство, існували різні види ремесел, торгівля.

Суспільний розвиток відбувався в напрямку від первісної общини в перших століттях н.е. до сусідської общини, значно розвинулися інститути. Схарактеризуйте систему управління, яка існувала у племінних союзах східних слов'ян.

Помітну роль у житті східнослов'янських племен відіграло язичництво, яке зумовило духовну та матеріальну культуру. Назвіть її основні риси.

Внаслідок тривалого процесу політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племен на межі VII – IX ст. виникло державне утворення з центром у Києві. Спираючись на літописні свідчення та історіографію, спробуйте спростувати тенденційність норманської та антинорманської теорій.

Процес формування держави у східних слов'ян був складним і тривалим. Його дослідження викликало численні суперечки, оскільки писемні джерела недостатньо висвітлювали цей процес або ставилися під сумнів істориками.

Головними ознаками існування державності в ранньосередньовічному суспільстві історики вважають: наявність публічної влади, відчуженої від народу; стягнення данини для утримання цієї влади; територіальний адміністративний (а не племінний) поділ.

В умовах Київської Русі конкретними формами державності були:

- окняження земель, тобто підкорення владі державного центру територій племінних князів;
- поширення на ті землі систем збирання данини, управління й судочинства.

У літописах свідчення про це з'являються, починаючи з середини IX ст., з часів князя Аскольда. Територія князівства Аскольда була невеликою, воно охоплювало землі навколо Києва, головним чином колишнього племінного князівства полян. Це князівство було, без сумніву, державою, яка об'єднала союзи племен в межах Руської землі (Середнє Подніпров'я) і стало етнокультурним, політичним і соціальним осердям, довкола якого наприкінці IX ст. почала зростати Давньоруська держава.

Існування Київської держави, як єдиної держави охоплює період з IX ст. по 30-ті роки XIII ст. Політична форма – ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. Історики не мають єдиної думки в оцінці територіального устрою Київської держави: її називають конфедерацією, співдружністю князів і навіть суперсоюзом.

Щоб краще усвідомити, що собою являла собою Київська держава, треба схарактеризувати її економічний, соціальний та етнічний устрій. Розглядаючи це питання, зверніть увагу на визначення сутності феодалізму. Схарактеризуйте діяльність перших князів.

Назвіть основні кочові племена, з якими змушені були співіснувати наші далекі пращури. Як складались їхні відносини? Яку роль відігравали зовнішньополітичні чинники в створенні Київської держави та її подальшої долі.

У системі заходів, спрямованих на зміцнення Київської держави, важливе місце посідали релігійні реформи.

Київська держава відзначалася високим рівнем культурного розвитку. Дайте характеристику розвитку усної народної творчості, літератури, архітектури і мистецтва. Зверніть увагу на те, що поява і розвиток писемності сприяли поширенню освіти на Русі, де існували школи та бібліотеки. Рекомендовано самостійно ознайомитися з літописом «Повість минулих літ» Зверніть увагу, яку роль відігравала київська держава у міжнародній політиці того часу.

Середина XII ст. – перша половина XIII ст. – це початок періоду роздробленості Київської держави. Її причини коренились в тогочасних виробничих і суспільних відносинах, які розвивались на базі піднесення продуктивних сил у сільському господарстві та ремеслі. Скільки і які князівства утворились на території сучасної України? Яка подальша доля цих князівств?

Місцеві економічні інтереси в умовах натурального господарства породжували прагнення до відособлення: ставши землевласниками (вотчинниками), дружинники – колишня опора великого князя київського – пройнялася "земськими" інтересами. Розмежуванню сприяла також церковна організація – утворення православних єпархій у містах, які стали

осередками утворення незалежних князівств. Скільки і які князівства утворились на території сучасної України?

Однак слід зрозуміти, що роздробленість – це не одноразовий акт, а цілий період в історії України, який продовжувався аж до монголо-татарської навали в 1237-1241 роках. Таким чином, політична єдність держави втрачалась поступово. Довгий час зберігались такі ознаки державності, як спільні кордони, єдине законодавство, система церковної організації, прагнення князів об'єднатися для боротьби зі спільними ворогами тощо. Змагаючись за політичне лідерство деякі князі прагнули до відновлення єдності та консолідації Київської Русі. Отже, можна говорити про існування досить сильних тенденцій, прагнень до відтворення єдиної держави.

Відносини між землями-князівствами були досить складними суперечки та незгоди не сприяли єдності в справі відстоюванні єдності Руської землі. Приведіть приклади міжусобної боротьби на теренах Київської держави. До яких наслідків вони призводили?

Поступальний розвиток Давньої Русі був перерваний монголо-татарською навалою. Коли вона почалась? Наслідки навали був катастрофічними. В руїнах лежали міста і села. Припинили існування чимало осередків ремесла, торгівлі, культури. Населення обкладалося податками, поборами та відбувало численні повинності. За князями були залишені їхні володіння, але вони підкорялися владі ханів та їхніх намісників – баскаків. Зверніть увагу: руські землі не входили до складу заснованої монгольськими ханами в пониззі Волги монголо-татарської держави - Золотої Орди, а перебували у васальній залежності від неї.

З-поміж князівств, на які поділілася Київська держава виокремилися два князівства – Галицьке і Волинське, які згодом об'єдналися в одне.. Коли і за яких умов ці князівства відокремилися від Києва? Дайте коротку характеристику цих князівств до їх об'єднання. За яких обставин наприкінці XII ст. на цих землях утворилось об'єднане Галицько-Волинське князівство (або держава). Чому після занепаду Києва воно стало головним політичним центром на півдні й заході Русі? Розкрийте причини, які сприяли посиленню Галицько-Волинської землі: географічне положення, існування розвинутих торговельних шляхів, корисних копалин, зокрема солі, внутрішня та зовнішня політика місцевих князів. Значну роль у зміцненні цього князівства відіграли князі Роман Мстиславович та Данило Галицький. Зверніть увагу на політичний та соціально-економічний розвиток Галицько-Волинського князівства за часів їх правління. Що заважало та гальмувало розвиток?

На закінчення слід відзначити, що знесилена перманентною боротьбою з монголо-татарами і внутрішніми протистояннями між князями і боярами, Галицько-Волинська держава стала об'єктом агресії з боку сусідніх держав – Польщі, Угорщини, Литви, втративши при цьому свою цілісність та незалежність у середині XIV ст.

Практичне заняття 3. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ (XIV – XVI СТ.)

Теоретичні питання

- Поділ українських земель між Литвою, Польщею, Угорщиною, Туреччиною та Росією, їх інкорпорація у суспільно-політичні системи іноземних держав.
- Еволюція західноукраїнських земель під владою Литви та Польщі. Литовсько-польські унії та їх наслідки.
- Церква та міжконфесійні стосунки в Україні. Брестська церковна унія 1596 р., її наслідки та історичне значення.
- Суспільно-політичні та історичні обставини розвитку української культури. Культурні впливи. Ренесанс в українській культурі.

Питання для самостійного вивчення

1. Інкорпорація українських земель в суспільно-політичні системи іноземних держав (XIV – XVI ст.).
2. Порівняльний аналіз політики Литви та Польщі щодо захоплених ними українських земель..
3. Ренесансні та реформаційні ідеї в українській культурі

Теми доповідей

1. Литовські статuti.
2. Українські міста: ремесла, торгівля.
3. Розвиток освіти.
4. Українська шляхта.

Проблемно пошукові питання

1. Чим був спричинений занепад української державності за часів Литовського князівства?
2. Що дало Львову магдебурзьке право, отримане 1356 р.?
3. Чим, на ваш погляд, була Брестська церковна унія: спробою зберегти український народ від насильницького покатоличення чи релігійним компромісом, який надав уніатському духовенству додаткові права та привілеї?

Методичні рекомендації

Протягом другої половини XIII ст. – першої третини XIV ст. Галицько - Волинське князівство досягло значного рівня політичного та економічного розвитку. Однак відносна слабкість централізації, припинення княжої династії, віроломна політика Орди – усе це спричинило, що князівство стало об'єктом агресії з боку сусідніх держав – Польщі, Угорщини та Литви, які перетворилися в той час на сильні централізовані держави. З 40-х рр. XIV ст. Польща почала завойовницькі походи і до 1349 р. завоювала всю Галичину. Зверніть увагу на особливості польської експансії в Україні. Які сили в Польщі були зацікавлені в приєднанні українських земель до королівства і чому? Польська експансія в Україні розпочалася за правління Казимира III Великого (1333-1370). В цей час Польща захопила Галич, Перемишлянщину, західну частину Волині. Які основні наслідки польської експансії в Україні? Що несло польське панування українському народові?

У XIII ст. литовські племена ятвягів утворили свою державу і почали приєднувати до своєї держави спочатку білоруські, а пізніше і українські землі: Волинь, Берестейщину, Чернігівщину, Київщину та Переяславщину. З цього часу історія українських земель була тісно пов'язана з історією Великого Князівства Литовського. Таке стрімке зростання Литви за рахунок східнослов'янських племен здається парадоксальним і тому потребує пояснення. Спробуйте дати відповідь на питання: чому українські землі в досить короткий час стали відносно легкою здобиччю не досить сильної литовської держави? Чим відрізнялась литовська експансія в Україні від польської? Чому українці віддавали перевагу литовській експансії перед татарською? У чому полягає суть принципу управління литовських князів на руських землях: „Старого не рушимо, а нового не впроваджуємо”.

Безумовно, успішному приєднанню руських земель до Литви сприяло ослабленню Золотої Орди внаслідок феодалних усобиць та її розкол на ворогуючі угруповання. Приєднання українських та білоруських земель перетворило Велике Литовське князівство в одну з найбільших держав Європи.

Але вже наприкінці XIV ст. Литва почала шукати союзу з Польщею. Чим це було викликано? Розкрийте причини, зміст і основні наслідки для українців Кревської унії 1385 року. Як зустріли ідею унії у Великому Литовському князівстві? За яких обставин великим князем Литовським став Вітовт?

Зверніть увагу на те, що Вітовт зумів перетворити Литовське князівство на велику централізовану державу. Яким чином? Чому реформи Вітовта привели до погіршення стосунків між литовцями та українцями? Як складались його стосунки з Польщею, зокрема з королем Ягайлом? Розкрийте умови Городельської унії 1413 року. У чому полягала її небезпека для України? Як повела себе еліта українського суспільства? Чому? Уряд Польщі, скориставшись із зовнішніх та внутрішніх проблем Литовського князівства, посилив вплив поляків в Україні, сприяв насадженню католицизму.

Після смерті Вітовта могутня централізована держава відразу розпалася. Розпочалась довготривала громадянська війна, яка значно послабила Литву і Україну. До цього ж у цю війну активно втрутилась Польща.

Визначте статус українських земель у складі Великого князівства Литовського. Назвіть характерні ознаки автономії. Чому, на Вашу думку, автономія України поступово обмежувалась і була перехідним етапом до бездержавності?

Якими обставинами (внутрішніми та зовнішніми) було викликане нове зближення Польщі і Великого князівства Литовського? Які суспільні кола в самій Польщі були зацікавлені в об'єднанні з Литвою і чому? Які політичні сили в Литві та Україні були зацікавлені у створенні Речі Посполитої і чому? Польські магнати і шляхта добивалися включення (інкорпорації) Литовської держави до складу Польщі і захоплення українських земель, що входили до складу Литви. 1 липня 1569 року в Любліні сейм схвалив нову польсько-

литовську унію, за якою Польща й Литва об'єднувалися в єдину державу – Річ Посполиту, на чолі якої стояв один державець, що мав титул Короля польського та великого князя литовського.

Після Люблінської унії більшість українських земель опинилась у складі шляхетської Польщі. Якщо українська автономія у Великому князівстві Литовському давала змогу зберегти значною мірою українські державні традиції, то Люблінська унія фактично з ними покінчила. Підписання унії стало поворотним моментом в історії українського народу. Вперше постало питання про існування українців як етносу. Якщо литовський уряд традиційно толерантно ставився до звичаїв українського народу, його віри, економічного та культурного життя, створюючи умови для його подальшого розвитку, то польська влада, магнати і шляхта проводили політику, спрямовану на знищення залишків спадщини Київської Русі, насильне покатоличення та закріпачення селян.

У другій половині XVI – початку XVII ст. сталися значні зрушення в соціально-економічних відносинах. У цей час інтенсивно зростало землеволодіння: магнатське, шляхетське, церковне. Зміцнення і зростання великої феодальної власності на землю призводило до посилення кріпацтва. Основою феодального господарства ставали фільварки. Руйнування старовинного аграрного ладу розпочалося з виданням "Устави на волоки" 1557 р. (дайте характеристику цьому джерелу). За «Уставою на волоки» все господарство селянина підпорядковувалося інтересам фільварку. Становлення фільваркової системи супроводжувалося подальшим розвитком кріпацтва та оформленням кріпосного права (Литовський статут 1588 р.). Дайте характеристику розвитку в цей час міст, торгівлі, ремесел. Зверніть і увагу на те, що в цей період з'являються мануфактури. З розвитком ремесел, промислів і торгівлі поглиблювалася соціальна диференціація міського населення. Схарактеризуйте соціальні групи, що існували тоді.

Захоплюючи українські землі, польські магнати ставили за мету повністю підкорити собі український народ. Для цього Річ Посполита вирішила змінити релігію українського люду. Була висунута ідея унії – об'єднання православної церкви з католицькою під зверхністю Римського Папи. Ідея унії знайшла підтримку серед найбагатших українських магнатів і шляхтичів, які намагалися зрівнятися у своєму політичному становищі з польськими феодалами. Згідно з рішенням Берестейської церковної унії (1596) уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від податків, шляхта, яка прийняла унію, одержувала право обіймати державні посади на рівні з католицькою шляхтою, а уніати-міщани зрівнювалися в правах з католицьким міщанством. Уряд оголосив унію обов'язковою для всіх православних на території Речі Посполитої. Отже, православна церква стала з точки зору польської влади, "незаконною", почалися національно-релігійні переслідування. Православним українцям заборонялось займати вищі державні посади; у містах православні українці не допускалися до участі в органах самоуправління; українським ремісникам заборонялось об'єднуватись у цех і займатися певними ремеслами, у менш вигідних умовах опинились

українські православні купці, вони змушені були платити більші податки тощо.

Соціально-економічні процеси і політичні умови другої половини XVI – початку XVII ст, викликали великі зрушення в духовному житті України. Піднесення суспільно-політичного життя значно посилюється з появою братств – громадських православних організацій міського населення. Прогресивні сили, що гуртувалися навколо братств, рішуче вступали в боротьбу за розвиток рідної культури, вбачаючи в цьому запоруку визволення народу від соціального, національного та релігійного гноблення. Розкрийте роль у цьому процесі братських шкіл: Острозької та Києво-Могилянської колегій. Одним із напрямів діяльності братств були видавнича справа та книгодрукування, які сприяли поширенню в народі знань і прогресивних ідей, вони відкривали і на свої кошти утримували школи, лікарні. Окремі братства намагалися створити міське самоврядування, незалежне від влади Речі Посполитої, активно виступали проти заборони православним брати участь у діяльності магістратів.

Зміст і характер духовної культури багато в чому визначали ідеї *Ренесансу та Реформації*, що проникали в країну в XV – XVI ст. Найважливіші риси культури Відродження: індивідуалізм та емансипація особистості; світський характер мислення й суспільної поведінки; секуляризація мистецтва. Оскільки основою Ренесансу в Західній Європі була ідеологія гуманізму, то, звичайно, головні засади ренесансного гуманізму стали визначальними і в українській духовній культурі, а саме: актуалізація можливостей, закладених в особистості, всебічне культивування її гідності, ствердження права людини на задоволення земних потреб та насолоду, обґрунтування ідеї свободи особистості, справедливого суспільного ладу.

У способі життя, різноманітності ідей запанувала важлива для культурного розвитку українського народу духовна кристалізація, цікавість до нових художньо-мистецьких цінностей. Все активніше культивуються духовні цінності Заходу, витісняються емоційні засади, притаманні духовній культурі доби Київської Русі, утверджується раціоналістичне начало.

Ідеї гуманізму були близькими українським митцям і мислителям початку XVI ст. У творах Ю. Дрогобича, П. Русина, С. Оріховського знаходимо гуманістичні погляди на історію та місце людини в історичному процесі. Історію вони розглядали не як реалізацію фатальних, наперед запрограмованих, божественних приписів, а як людську драму в дії. Головною рушійною силою історичного розвитку і суспільного прогресу українські мислителі вважали мудрість, розум, знання, освіту.

Ідеї гуманізму, що розвивалися на українському ґрунті, знайшли відображення у філософській думці українського народу, що свідчило про прихильність національних митців до формування і поширення загальнолюдських цінностей як ідеалу взаємовідносин між людьми.

Реформація – широкий релігійний й соціально-політичний рух, спрямований на реформування християнського віровчення й церкви.

Таким чином, духовне життя українського народу зазнало певних випробувань, залежало від реалій тогочасної дійсності.

Практичне заняття 4. КОЗАЦТВО У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Теоретичні питання

- Умови й обставини виникнення українського козацтва. Теорії походження козацтва. Перші письмові згадки про козаків.
 - Заснування Запорозької Січі, її військово-адміністративний устрій. Козацька демократія. Філософія козацького життя. Козацька символіка. Військова справа.
 - Боротьба українського козацтва з турецько-татарською агресією (XVI – початок XVII ст.). П. Сагайдачний.
 - Козацько-селянські протипольські війни кінця XVI – першої половини XVII ст.: причини, перебіг, наслідки.
 - Музично-поетична творчість козацької доби.

Питання для самостійного вивчення

1. Соціальний склад козацтва.
2. Козацька громада.
3. Запорозька Січ: господарство та воєнна організація.

Теми доповідей

1. Дмитро Байда-Вишневецький.
2. Петро Сагайдачний.
3. Престроє козацтво.
4. Військове мистецтво козаків.
5. Запорозьке козацтво в художній літературі.

Проблемно-пошукові питання

1. Які ознаки, на вашу думку, характеризують Запорозьку Січ як козацьку республіку?
2. У чому особливість козацького суспільно-економічного устрою?
3. Визначте основні напрями зовнішньої політики Запорозької Січі.
4. Що найбільше вражало іноземців у їх подорожах в Україну і знайшло місце в описах Запорозької Січі?

Методичні рекомендації

Проблема козацтва – одна з центральних в історії України, доби феодалізму. Визначіть основні економічні, соціальні, політичні та національно-стратегічні причини виникнення та посилення козацтва. Назвіть основні джерела його формування.

Основна причина утворення козацтва корінилася в тих соціально-політичних умовах, які склалися на українських землях у другій половині

XV XVI ст. Польща і Литва дедалі обмежували самоврядування цих земель, аж до повної ліквідації залишків їхньої автономії. Посилювалася експансія католицизму.

Статут 1529 року узагальнив попередні обмеження селянської волі та зробив селянство безправним. Козацтво виникло як форма протесту народу проти зростаючого соціального, релігійного та національного гноблення, посилення кріпацтва.

В середині XVI ст. було утворено Запорозьку Січ. Велику роль у згуртуванні запорозького козацтва у збройну силу, фактично автономну у ставленні до уряду Польсько-Литовської держави, відіграв князь Дмитро Вишневецький. Розкажіть про життя та діяльність цього видатного політичного діяча. Згодом запорожці очолили рух свого народу за соціальне, релігійне та національне визволення. Січ стала закладом нової української козацько-старшинської державності.

На другу половину XVI ст. січовики створили значне військо зі стрункою організацією. Вже наприкінці XVI ст. Запорозька Січ починає відігравати помітну роль і в міжнародних справах. Врешті-решт Запорозька Січ стає не лише основною силою в боротьбі проти турецько-татарської агресії, як того домагалася Польща, а й центром національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність. Козацтво протягом короткого часу перетворилось на нову українську національну еліту на тлі занепаду старої – шляхетської еліти, яка перейшла на бік поляків.

Поясніть, чому Запорозьку Січ як політичне утворення вважають зародком майбутньої української держави? Які досить виразні ознаки державності вона мала? За якими законами жила? Що являло собою знамените козацьке військо? Дайте характеристику суспільних відносин на Запоріжжі, його правової системи.

З кожним роком у відповідь на набіги татарів і турків козаки дедалі чистіше відправлялися в походи на їхні володіння, громили ворожі сили і визволяли невільників. Завдяки активній наступальній тактиці козаки підривали могутність Кримського ханства, і Туреччина перетворилась на провідну силу в боротьбі проти цих держав. Народні пісні й думи з великою любов'ю оспівують ці козацькі визвольні походи та героїзм їхніх учасників. Наведіть приклади вдалих походів козаків проти Туреччини та Криму в XVI-XVIII ст. Успіхи Запорозької Січі були помічені далеко за межами України. Уряди різних західноєвропейських країн запрошували українських козаків на військову службу, втягуючи таким чином Січ в орбіту європейської політики.

Кінець XVI ст. – це час загострення боротьби українського козацтва і селянства проти соціального та національного гніту. Зверніть увагу на передумови цієї боротьби. Схарактеризуйте козацько-селянські повстання 90-х років XVI ст. під проводом К. Косинського та С. Наливайка, причини, які привели до поразки (відсутність єдиного командування, стихійність, розрізненість, погане озброєння, тощо). Повстання 1591-1596 років завдали відчутного удару шляхетській Речі Посполитій і підготували умови для подальшого розвитку народно-визвольного руху в Україні. Річ Посполита

намагалася припинити зростання козацтва, в якому бачила загрозу для себе. Вже на початку XVI ст. польський уряд робить спробу використати січових козаків на державній службі. З цією метою створюється реєстрове козацьке військо, яке розмістилося на окремій території і мало власне самоврядування. Реєстрові козаки звільнялися від податків, одержували право власності на землю тощо, отримували платню за військову службу.

Проте сподівання уряду за допомогою реєстровців розколоти козацтво, взяти під контроль Січ не справилися. Дух козацтва, який розлився по всій Україні, проникав у різні верстви українського народу, у найрізноманітніші сфери життя і спонукав народ до боротьби проти іноземного гноблення, за свободу і державність.

Підготуйте розповідь про селянсько-козацькі повстання 1625 – 1638 років. Чим були вони викликані? Чому потерпіли поразку? Зверніть увагу на зміст Ординації Війська Запорозького 1638 року.

Практичне заняття 5. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І УТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1648 – 1676 РР.)

Теоретичні питання

- Причини, характер, рушійні сили та періодизація національно-визвольної війни. Б. Хмельницький. Перші перемоги козацьких військ.
- Воєнні дії у 1649 р. Зборівський трактат, його умови та значення.
- Воєнні дії у 1651 – 1653 рр. Білоцерківська угода. Особливості процесу державного будівництва в ході війни.
- Зовнішня політика козацької держави. Українсько-московські відносини в середині XVII ст. Переяславська рада. "Березневі статті" 1654 р., їх оцінка в історичній літературі.
- Україна за гетьманування І. Виговського. Гадяцький угода 1658 р.
- "Руїна" в українській історії, її причини та наслідки.
- Причини поразки української національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр. та її історичне значення. Бахчисарайський договір та "Вічний мир".

Питання для самостійного вивчення

1. Розбудова Української козацької держави в роки національно-визвольної війни 1648-1676 років.
2. Дипломатичні зносини Української держави часів Хмельниччини.
3. Гадяцька угода І. Виговського 1658 р.
4. Громадянська війна та поділ козацької України на два гетьманства.

Теми доповідей

1. Історичний портрет Б. Хмельницького.
2. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої визвольної війни.
3. Петро Дорошенко.

Проблемно-пошукові питання

1. Чи міг Б. Хмельницький без зовнішньої допомоги відстояти Українську козацьку державу?
2. Продумати альтернативні варіанти дій Б. Хмельницького в роки національно-визвольної війни та їх можливі наслідки для України.
3. Чи була неминучою Руїна в українській історії?

Методичні рекомендації

Вивчення цієї теми доцільно розпочати з аналізу основних передумов Визвольної війни. На кінець XVI – початок XVII ст. більша частина території України була під владою Польщі. У цей час відбувалося інтенсивне зростання магнатського, шляхетського та церковного землеволодіння, фільваркового господарства, подальше посилення феодально-кріпосницького і національного гноблення. Шляхетська Польща позбавила український народ елементарних громадсько-політичних прав, насаджувала католицизм, проводила політику насильницького ополячування українців. Посиленні соціального і національного гноблення, якого зазнав український народ від польської шляхти, підносило його рішучість та готовність до боротьби за своє визволення. Після селянсько-козацьких повстань 1637-1638 років, коли закабалення українства стало вкрай нестерпним, вони почали готуватися до нових збройних виступів проти гнобителів. Очолити їх було готове козацтво, яке також терпіло всілякі утиски та поневіряння від Речі Посполитої.

Чому національно-визвольну боротьбу очолило саме козацтво, а не українська феодальна верхівка? Назвіть основні рушійні сили Визвольної війни. Щоб з'ясувати характер війни, необхідно визначити її межу, а вже потім пояснити, чому вона була національною, народною, селянською, релігійною.

Перші битви, що стали початком Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, відбулися навесні 1648 року. Керівне ядро повстання згуртувалося навколо чигиринського сотника Богдана Зиновія Хмельницького. Що змусило лояльного до влади сотника реєстрового козацтва Б. Хмельницького взятись до зброї і очолити повстання? Зважившись на такий рішучий крок, Хмельницький зумів залучити до підготовки повстання кращих представників козацької старшини, які охоче взялися за цю справу. Встановивши зв'язок із Запорозжям, Хмельницький почав підготовку повстання. Січ стала ентром формування повстанських сил. Щоб забезпечити свій тил з півдня від вторгнення татар, Хмельницький уклав угоду з кримським ханом про спільну боротьбу з Польщею (поясніть, чому його союз із Кримом виявився хитким). Водночас із виступом повстанських загонів на дніпровському Низу, на Запорозжі, народні повстання спалахнули і на Подніпров'ї. Схарактеризуйте початковий період

війни. Дайте оцінку перемог на Жовтих Водах, під Корсунем та битви під Пилявцями. Розгром польського війська сприяв повстанському руху в Україні. Уже влітку 1648 року антипольською боротьбою були охоплені майже всі українські землі Речі Посполитої. Назвіть основні рушійні сили цієї боротьби. Проаналізуйте основні наслідки цієї боротьби. Успішний хід війни призвів до ліквідації на більшій частині території України влади польської адміністрації, з України втекли польські магнати, шляхта, католицьке духовенство. На звільнених від польської влади територіях почав формуватись козацький адміністративний устрій, утворювались нові адміністративні округи - полки на чолі з полковниками.

Влітку 1649 року шляхетське військо опинилося в безнадійному становищі. Але не зацікавлений у перемозі й посиленні України кримський хан Іслам-Гірей пішов на таємні переговори і уклав угоду з польським королем. Не маючи можливості одночасно воювати проти польсько-шляхетських військ і татар, Хмельницький змушений був почати переговори і укласти з польським королем договір, що дістав назву Зборівського. На цих переговорах козацька старшина домогалася підтвердження 18 вимог (розкрийте їх). Зборівський договір визначав межі козацької території, рамні деякі права й привілеї українцям. Але це порівняно з вимогами української старшини було недостатнім. Як відреагувало на підписання Зборівської угоди українське суспільство?

На козацьких територіях (Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства) йшов процес формування української козацької державності. Головним чинником цього процесу було узаконення реєстру Війська Запорозького в зазначеній кількості, яке поділялося на військово-територіально адміністративні полкові одиниці. Зосередження в руках полковників військової, адміністративної, судової й фінансової влади поклало початок своєрідному устрою козацької держави. Дайте характеристику української козацької держави, що виникла в ході Визвольної війни. Як називалися центральні і місцеві органи влади, які функції вони виконували? Що являла собою адміністративно-територіальна і військова система нової держави? Які функції виконував у ній гетьман?

В умовах Визвольної війни українське козацтво виросло кількісно (за рахунок покозаченого селянства) і перетворилось на великий привілейований стан українського суспільства. Козаки становили близько половини дорослого населення України (в окремих випадках козаками вважало себе до 80 відсотків населення). Козаки брали активну участь в політичному житті мали право володіти землею, звільнялись від оплати податків. Головним обов'язком козака була військова служба.

Зверніть увагу на становище і позицію селянства в умовах війни. До чого прагнуло селянство, беручи активну участь у війні? Чи співпадали його соціально-економічні інтереси з інтересами козацтва, насамперед заможного? Проаналізуйте зміни, що відбулись у релігійному житті України. Яку позицію зайняло українське православне духовенство щодо Визвольної війни?

Нетривкість миру зі шляхетською Польщею змушувала українського гетьмана вдаватися до запобіжних заходів, щоб мати військову допомогу на випадок нового наступу поляків. Саме такими заходами Хмельницький вважав дипломатичні відносини. Розкрийте мету і результати переговорів між Україною та Кримським ханством, Туреччиною, Польщею, Угорщиною, Москвою, які відбувалися в 1650-1651 роках. Зверніть увагу на бої між селянсько-козацькими військами і об'єднаним польсько-литовським військом під Берестечком і Білою Церквою. Схарактеризуйте Білоцерківський договір. Покажіть зв'язок між цими подіями і початком заселення нашого рідного краю – Слобідської України. Як воно проходило? Як складались відносини між слобідськими полками і українським гетьманом? Чому?

Умови Білоцерківського договору не задовольнили населення України; Водночас не хотіла миритися з втраченим і польська шляхта. В цей час і польський уряд, і Богдан Хмельницький збирали сили для нових битв. Перемога під Батогом підняла моральний дух українського війська, повернула йому втрачену під Берестечком упевненість у своїх силах. Зверніть увагу на ті події, що відбувалися в 1652-1653 роках (Молдавський похід, бої під Жванцем). Схарактеризуйте дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, його прагнення створити антипольську коаліцію і спільними силами завдати поразки Речі Посполитій. Необхідно розкрити українсько-російські зв'язки під час війни: початок листування Богдана Хмельницького з урядом Росії, обмін посольствами, в цілому політику Росії щодо України.

Богдан Хмельницький розумів, що в складних умовах, у яких опинилася Україна в той час, неможливо досягти незалежності без зовнішньої допомоги. Чому він звертає свої погляди до Москви? Підготуйте розповідь про перебіг подій під час Переяславської Ради. Зверніть особливу увагу на Березневі статті, які визначали становище України в складі Російської держави. Насамперед, Березневі статті передбачали підтвердження прав і привілеїв війська Запорозького на маєтності; тисячний козацький реєстр, збереження козацької державної адміністративної системи та адміністрації; збереження податкової та судової системи; право козацтва обирати гетьмана; право вільної дипломатії гетьмана (крім Туреччини та Польщі); збереження прав київського митрополита; військову підтримку Москвою української визвольної боротьби; оборону України від татар. Під актом Переяславської Ради Хмельницький і козацька старшина розуміли, насамперед, рівноправний воєнний союз, тим більше що Україна на той час уже була визнана європейськими державами як суб'єкт міжнародних відносин.

Березневими статтями передбачався порядок правління в населених пунктах витрачання коштів на утримання козацького війська, оплату старшині. Союз України з Москвою означав її цілковитий розрив з Польщею. Україна мала змогу йти до власної мети – створення української державності. Яку оцінку Переяславська угода одержала в історичній літературі?

Яку оцінку цим документам дають сучасні українські історики? Відповідаючи на ці питання, майте на увазі, що справжнього (оригінального)

тексту Переяславської угоди немає, а є лише неточні копії з оригіналу, який не зберігся.

Як розвивалися стосунки з Москвою після підписання Переяславської угоди? Розкажіть про стосунки Росії з Польщею (Віленське перемир'я 1656 р.) та з Україною, України зі Швецією та Семигородом (Угорщиною). Яка нова антипольська коаліція сформувалася завдяки зусиллям Б. Хмельницького? Які держави увійшли до неї? Які нові перспективи відкривались перед молодого українською державою? Чому вони не були реалізовані?

Розглядаючи питання про історичну роль Богдана Хмельницького, дайте характеристику його політичної, дипломатичної, військової діяльності. Схарактеризуйте різноманітні наукові погляди на історичну роль, яку відіграв Б. Хмельницький в історії України. Зверніть увагу на те, що серед істориків ніколи не було єдиної думки в оцінці діяльності особи Б. Хмельницького.

Смерть Б. Хмельницького підірвала підвалини Української держави. Незадовго до смерті він зробив спробу перетворити гетьманство у спадкове правління, передавши булаву своєму синові Юрію. Реалізація задумів гетьмана фактично означала встановлення монархічної форми правління в Україні. Сам Б. Хмельницький в такий спосіб прагнув зміцнити внутрішнє становище держави, об'єднати навколо себе усі стани тогочасного суспільства, що вже тоді діяли розрізнено, ставлячи на перше місце власні корпоративні інтереси. Спробам Б. Хмельницького зміцнити гетьманську владу ще за життя гетьмана протидіяла група старшин на чолі з І. Виговським.

Таким чином, в Україні розпочалась боротьба за владу. В цю боротьбу втрутилися Польща, Туреччина та Московська держава. Усі вони переслідували корисливі цілі.

Після Б. Хмельницького генеральна старшина обрала гетьманом України І. Виговського – генерального писаря в уряді Б. Хмельницького. Своє рішення старшинська рада мотивувала молодістю Ю. Хмельницького. Згодом рішення про обрання І. Виговського гетьманом підтвердила козацька рада та визнав російський уряд. Одночасно Виговський уклав мир з Кримським ханством, продовжив переговори з Польщею та Швецією. Новий Гетьман прагнув захистити самостійність України. Не розриваючи союзу з Москвою, він намагався будувати стосунки з московським урядом рівноправних засадах.

Основною соціальною силою, на яку стала опиратися влада держави були українська шляхта і заможне козацтво. Козацька старшина відмежувалася від решти козацтва в окрему соціальну групу, при підтримці гетьмана захоплювала великі ділянки земель. Із козацької старшини поступово формувалась нова українська знать, яка замінила витіснену в ході війни польську знать. Козацька старшина перетворювалась на нових українських феодалів, що обмежували свободу селян та простих козаків. Така політика не могла не спричинити соціального вибуху. Наприкінці 1657 р. за підтримки московського царя проти І. Виговського спалахнуло повстання в

Україні почалися жорстокі битви між прибічниками і противника гетьмана. Розкажіть про ці події. Чим вони закінчилися? Яку ціну прийшло заплатити українському народу? Зверніть увагу на те, що в міжусобній боротьбі недавні сподвижники Б. Хмельницького забули про Україну, розділилися на непримиримі ворогуючі табори і тим самим прирекли український народ на горе і страждання. Сама ж Україна опинилась на порозі громадянської війни. Виступаючи за незалежність Української держави Виговський залишався прихильником дружніх стосунків з Польщею, допомогу якої в боротьбі з російською експансією він розраховував, підтриманий народом, Іван Виговський пішов на відкриту зраду і у вересні 1658 року уклав з Польщею Гадяцьку угоду (схарактеризуйте). Це означає нехтування здобутками Визвольної війни і призвело Виговського до конфлікту не тільки з народними масами, але і з старшиною, які вбачали в козащині найвищі цінності. Не визнала Гадяцьку угоду і Московська держава, яка почала війну проти України. Незважаючи на те, що прибічники І. Виговського розбили московські війська під Конотопом (1658 р.), гетьман змушений був скласти булаву та емігрувати до Польщі. Основними причинами падіння І. Виговського були його орієнтація на Річ Посполиту жорстокий терор проти опозиції в Україні. Антигетьманський рух очолили полковники І. Богун, П. Дорошенко, І. Іскра, кошовий атаман І. Сірко.

Наступник Виговського, Юрій Хмельницький (1659-1663), пішов на поступки Москві. Переяславські угоди 1659 року значно обмежували автономію України (докладно розкрийте їх). Безперечно, що Україні в той час необхідний був сильний політик, але козацька старшина вирішила обрати 18-річного Ю. Хмельницького. Чому?

Польські магнати й шляхтичі не хотіли примиритися з втратою України і в 1660 році польсько-шляхетські війська починають наступ ні Правобережну Україну. Почалася війна між Польщею і Московською державою за право володіти українськими землями. У ході воєнних дій російські війська потерпіли поразку під Чудновом, що змусило Ю. Хмельницького згодитись на приєднання України до Польщі. Дайте характеристику Слободищенського трактату. Чи мала Україна перспективу зберегти автономію у складі Польщі? Обґрунтуйте свою відповідь. Сам же український народ у черговий раз розділювався на тих, хто підтримував молодого гетьмана, і тих, хто категорично не бажав повертатися під польське існування. Так, на Лівобережній Україні, що знаходилась під контролем російських військ, почалось повстання проти Ю. Хмельницького, у ході якого гетьманом Лівобережжя було обрано Якова Сомка. Спроби гетьмана повернути під свою владу Лівобережжя виявились невдалими. Нездатний керувати подіями, Юрій Хмельницький у січні 1663 року зрікся гетьманства. Гетьманом Правобережжя став Павло Тетеря (1663-1665), який захищав інтереси пропольської групи старшин, вірно служив шляхетській Польщі. Лівобережжя й Запоріжжя не визнавали влади Тетері. Посилення тиску на Україну з боку Москви і Польщі поглибило розділ України на дві частини: Правобережжя (з пропольським гетьманом П. Тетерею) залишалося під

владою Польщі та Лівобережжя (гетьман І. Брюховецький), що орієнтувалося на царський уряд. То був період глибокої кризи української державності, фактичної громадянської війни, або як її називали – Руїни. Які обставини спричинили громадянську війну в Україні і, зрештою, Руїну? Які питання вимагали негайного вирішення в Україні? Як і на користь яких суспільних верств України вони вирішувались? Чому досягнення Б. Хмельницького були зведені нанівець і була втрачена багатообіцяюча можливість політичного самовизначення України?

У січні 1667 року Росія та Польща припинили військові дії та уклали Андрусівське перемир'я строком на 13,5 років. На переговори, де вирішувалась доля України, її представників не запросили. За умовами перемир'я Польща визнавала входження Лівобережної України до складу Московської держави. Правобережна залишалася за Польщею. Слід підкреслити, що за Андрусівським перемир'ям Москва остаточно відмовлялась від свого зобов'язання захищати Україну від посягань Речі Посполитої. Яку реакцію Андрусівське перемир'я викликало в Лівобережній Україні? Як відреагувало на перемир'я населення Правобережної України?

Розкрийте становище Правобережної України в цей час. Зверніть увагу на те, яким чином Річ Посполита прагнула відновити свою владу на цих землях. З метою повернути на Правобережжя козаків і селян Польща формально відновила на Правобережній Україні козацтво з традиційними для нього формами самоврядування. Схарактеризуйте діяльність гетьмана П. Дорошенка. В чому полягає трагедія його політики? Розкрийте зміст Бучацького мирного договору 1672 року між Річчю Посполитою і Туреччиною (Османською імперією). Які наслідки для Правобережної України мало турецьке панування? Чи виправдалися сподівання П. Дорошенка на турецьку протекцію? Розкажіть про його спроби підписати угоди з Москвою і Польщею про спільну боротьбу з Туреччиною. Які умови відносно статусу України він висував? Чим закінчились ці переговори?

У жовтні 1676 року П. Дорошенко змушений був скласти гетьманську булаву. На думку деяких авторитетних українських істориків, саме падіння гетьмана П. Дорошенка означало закінчення національно-визвольної війни, її поразку. На Правобережній Україні була ліквідована державність, і всі подальші спроби її відновити закінчувались невдачею. А єдиний український народ, в результаті громадянської війни і суперечки за панування на українських землях між Річчю Посполитою, Москвою, Османською імперією та Кримським ханством, був розколотий і опинився в сферах впливу різних держав.

Прагнучи використати популярне серед українського населення ім'я Хмельницьких, Туреччина оголосила гетьманом Правобережної України Юрія Хмельницького. Але новий гетьман не виправдав надій турецьких загарбників і вони його стратили в 1685 році.

Росія і Туреччина у 1681 р. уклали Бахчисарайський мирний договір, Ознайомтесь з його змістом.

Поступово на кінець XVII - початок XVIII ст. Лівобережна Україні перетворюється на центр політичного й культурного життя України (поясніть причини цього). Ця частина українських земель (Гетьманщина) входила до складу Російської держави на правах автономії. Однак Російський уряд намагався дедалі обмежити автономію Лівобережжя (розкрийте це питання), Необхідно дати характеристику діяльності гетьманів Д. Многогрішного й І. Самойловича.

60-70 роки XVII ст. в історії України відомі як доба Руїни - це роки боротьби за гетьманську булаву, період загострення соціальних конфліктів, руйнації та спустошення українських земель, посилення втручання в українські справи Росії, Польщі, Туреччини. Більшість завоювань Визвольної війни були остаточно втрачені.

Практичне заняття 6. ГЕТЬМАНЩИНА ТА ЗЕМЛІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХУІІ – ХУІІІ СТ.

Теоретичні питання

- Україна в період гетьманування І. Мазепи: внутрішня і зовнішня політика гетьмана. І. Мазепа як меценат і культурний діяч.
- Перша політична еміграція. П. Орлик і його Конституція.
- Гетьманування І. Скоропадського. І Малоросійська колегія. Гетьманування Д. Апостола. Правління гетьманського уряду. Гетьманування К. Розумовського. Ліквідація української автономії. Знищення Запорозької Січі. Історичне значення Гетьманщини.
- Правобережжя і Західна Україна наприкінці XVII – XVIII ст.: політичний статус і соціально-економічний розвиток. Визвольне повстання 1702 – 1704 рр. Гайдамацький та опришківський рухи. Коліївщина.
- Причини занепаду Речі Посполитої. Поділи Польщі та їх наслідки.

Питання для самостійного вивчення

1. Політика Петра І стосовно України.
2. Перша українська політична еміграція поч. ХУІІІ ст.
3. «Українська політика Петра І і Катерини ІІ.

Теми доповідей

1. Україна в період гетьманування І. Мазепи.
2. Перша українська політична еміграція поч. ХУІІІ ст.

Проблемно-пошукові питання

1. Назвати основні причини, які призвели до поразки задум І. Мазепи і козацької старшини відстояти незалежність України. Як ви особисто оцінюєте перехід І. Мазепи на бік шведів?
2. Проаналізувати політику російської влади щодо обмеження автономії України у другій половині XVII – XVIII ст.

3. Чому Російська імперія пішла на повну ліквідацію автономії України саме в другій половині XVIII ст.?

Методичні рекомендації

Із часу встановлення над козацькою Україною зверхності Москви, остання прагнула ввести над нею пряме управління. Більшість козацьких гетьманів виступала за збереження того, що лишилося від прав, гарантованих Переяславською угодою 1654 року. Вони сподівалися, що, виявляючи лояльність до Москви, переконать царів у своїй надійності й дістануть згоду на автономію. Вирішальний етап у стосунках між Гетьманщиною та Москвою настав за часів гетьманування Івана Мазепи. Дайте характеристику його діяльності, зовнішньої і внутрішньої політики, стосункам з Петром І. Як оцінюється його діяльність у російській історіографії? Яку оцінку політики Мазепи дають зарубіжні дослідники? Як сучасна українська історична наука оцінює діяльність І. Мазепи?

Розглядаючи питання про Північну війну, розкрийте, яку мету ставила Російська держава в цій війні, як Петро І використовував Україну в Північній війні? Які причини сприяли рішення І. Мазепи перейти на бік Карла XII? Необхідно підкреслити, що дії І. Мазепи в ході Північної війни - це не зрада І. Мазепи і його прихильників, а лише одне з намагань українських керівників знайти покровителя для досягнення незалежності України (а втім цей крок гетьмана Мазепи одержав неоднозначну оцінку в історичній літературі, як в російській, так і в українській. Зверніть на це увагу). Які перспективи відкрило підписання угоди між Мазепою та Карлом XII? Чому союз І. Мазепи зі Швецією був підтриманий відносно незначною частиною українського козацтва [15 тис. козацького війська (за деякими даними - усього 5 тис.) і 8 тис. запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком]? Чому основна маса козаків, селяни, міщани, більшість духовенства не пішли за гетьманом? Головна причина цього криється в соціальній політиці гетьмана, який робив ставку на козацьку старшину і шляхту, перетворюючи їх у міцний привілейований клас. І, звичайно, його політика, спрямована на посилення різних форм експлуатації селян, козаків та міщан, призводила до загострення соціальних суперечностей і не користувалась популярністю в населення України. До того ж для переважної більшості населення союз зі Швецією був несподіваним і зовсім незрозумілим. Він просто лякав. Офіційна влада і православна церква оголосили Мазепу зрадником України, його проклинали в церквах, а населення залякували репресіями проти прибічників гетьмана – «мазепинців». Слово «мазепинець» стало синонімом слів «зрадник», «сепаратист».

Поразка війська Карла XII (а з ним – і загонів І. Мазепи) у битві під Полтавою поклала край намаганням українців відокремитися від Росії та зберегти власну державність.

Петро І жорстоко покарав українців за «зраду» І. Мазепи. Першою жертвою царського гніву стала столиця Гетьманщини місто Батурин. Саме

місто та його мешканці (близько 6 тис. осіб) були знищені. Запорожці, яким вдалося врятуватися, втекли на землі, які тоді контролювались Туреччиною і там, під протекторатом султана, утворили нову Січ спочатку на р. Кам'янка (1709-1711), а потім в Олешках (1711-1733). У 1734 році запорожці повернулися під протекторат Росії (остання була зацікавлена в підтримці козаків, бо готувалася до нової війни з Туреччиною) і заснували Нову Січ. Терор, розв'язаний Петром I в Україні, був спрямований насамперед на залякування населення. Усі маєтки "мазепинців" були конфісковані та передані московським генералам і тій частині старшини, яка не підтримала Мазепу і залишалась лояльною до царської влади. Сам І. Мазепа був підданий церковній анафемі (діяла понад 200 років - до 10 липня 1918 р.). Остаточне поглинення Гетьманщини зміцнілою Російською імперією було тільки питанням часу.

І. Мазепа і його загони (близько 500 козаків з Гетьманщини, чотири тисячі козаків-запорожців та 50 старшин) знайшли притулок у Молдавії, що належала Туреччині. Після смерті І. Мазепи його прихильники обрали гетьманом П. Орлика. Дайте характеристику його діяльності. Розкрийте зміст Конституції П. Орлика.

Після переходу І. Мазепи на бік шведів Петро I твердо вирішив приборкати Україну до рук, щоб назавжди уникнути небезпеки її сепаратизму. Автономія України була різко обмежена (покажіть це на конкретних прикладах). У 1709 році за наказом Петра I російське військо (руйнувало Запорозьку Січ, яка підтримала І. Мазепу. Козаків, яких застали на Січі, повбивали. Протягом багатьох років діяв указ царя, за яким запорозьких козаків мали виловлювати і жорстоко карати.

Після смерті Петра I самодержавна влада в Росії значно ослабла, що сприяло посиленню сепаратистських тенденцій в Україні. У 1727 році новий імператор Петро II (онук Петра I, син убитого в тюрмі царевича Олексія), який люто ненавидів свого діда, дозволив обрати українцям нового гетьмана. Ним став миргородський полковник Данило Апостол. Одночасно було ліквідовано Малоросійську колегію. Справами Гетьманщини знову почала займатися Колегія закордонних справ. Розкажіть про діяльність Д. Апостола на посаді гетьмана. Яких успіхів він досяг, чого йому не вдалося здійснити? Чому? Схарактеризуйте "Решительные пункты" (1728), які по суті стали своєрідною конституцією Гетьманщини, значно обмежили гетьманську владу і політичну автономію Лівобережної України.

Наступні правителі Росії продовжували політику Петра I щодо України. Від остаточної ліквідації Гетьманщини їх стримувала хібащо можливість нової війни з Туреччиною.

За правління Кирила Розумовського Гетьманщина пережила "золоту осінь" своєї автономії (згадайте обставини, які сприяли поверненню посади гетьмана в Україну). Молодому гетьману вдалося провести судову реформу, обмежити вплив царської адміністрації, взяти під свій контроль Київ та Запорозьку Січ і розпочати модернізацію козацького війська. З України були частково виведені царські війська, поновлено місцеве самоврядування,

влада царських чиновників була скасована. Новий гетьман добився того, що Гетьманщину вивели з відомства Сенату і передали до Колегії закордонних справ. Гетьман Розумовський значно більше часу жив у російській столиці ніж в Україні, де справами керувала гетьманська канцелярія на чолі з Г. Тепловим. Козацька старшина за підтримки гетьмана отримувала дворянські титули і великі земельні володіння. На вимогу козацької старшини К. Розумовський обмежив (1760) право переходу селян від одного поміщика до іншого. Гетьман провів реформу освіти, яка передбачала обов'язкове навчання козацьких дітей. Завдяки своїй близькості до царського двору К. Розумовський мав велику політичну вагу в усій Російській імперії. До речі, спеціальним указом Єлизавети Петрівни його порівняли в права з фельдмаршалами. Користуючись своїм становищем, він прагнув повернути козацькій старшині втрачені вольності, а владу гетьмана зробити спадково закріпити її за своєю родиною. Але, незважаючи на прихильність імператриці і намагання гетьмана провести докорінні зміни в державі, повернення старого ладу все ж було неможливе. Чому?

Існування Гетьманщини було несумісним із самодержавною владою російського царизму.

Після смерті Єлизавети Петрівни (1761) становище України погіршилось. Нова імператриця – Катерина II прагнула покінчити "варварськими" порядками в Україні. Скориставшись поданою їй петицією Розумовського про спадкове гетьманство, вона, як палка послідовниця політики Петра I, відмовила гетьманові в його вимогах і 10 листопад 1764 року остаточно ліквідувала інститут гетьманщини в Україні. Які наслідки це мало для різних верств українського населення: старшини козаків, селян?

Практичне заняття 7. УКРАЇНА В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Теоретичні питання

- Адміністративно-політичний устрій та соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії.
- Суспільно-політичні рухи першої половини XIX ст.
- Українські землі під владою Австрійської імперії. Революція 1848 – 1849 рр. і західноукраїнські землі.
- Селянська реформа 1861 р. та її особливості в Україні. Буржуазні реформи 60-70-х років XIX ст., їх наслідки
- Український суспільно-політичний рух другої половини XIX ст. – початку XX ст.. Виникнення перших політичних партій.
- Західна Україна у другій половині XIX ст. – на початку XX ст..
- Україна в роки Першої світової війни.

Питання для самостійного вивчення

1. Становище в Україні після ліквідації автономії.

2. Діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
3. Громадівський рух.

Проблемно-пошукові питання

1. Особливості проведення в Україні буржуазних реформ 60-70-х років XIX ст.
2. Проаналізувати головні ідеї праці М. Міхновського «Самостійна Україна».
3. У чому полягав трагізм ситуації, в якій опинилася Україна під час Першої світової війни?

Теми доповідей та повідомлень

1. «Весна народів» в Австрійській імперії.
2. Промисловий переворот в Україні.
3. Громадсько-політична діяльність М. Драгоманова.
4. Пісенна спадщина українських січових стрільців.

Методичні рекомендації

Наприкінці XVIII ст. Річ Посполита втратила свою колишню могутність і стала жертвою зовнішньої експансії сильніших сусідів. Внаслідок другого поділу Речі Посполитої 1793 р. землі Київщини, Брацлавщини та Східної Волині відійшли до складу імперії Романових. До 1795 р. усе Правобережжя перейшло до Російської імперії. Вона була однією з найбільших у світі, помітно відрізнялася від інших європейських держав не лише величезними розмірами, а й політичним устроєм: царі-імператори мали необмежену владу. Ніде бюрократія не була такою деспотичною, поліція такою жорстокою, а народ таким безправним, як у Росії.

Ознакою імперської присутності в Україні була армія. Найстрашнішою військовою повинністю була рекрутська – призов до армії, запроваджена в Україні 1797 р. Термін служби становив 25 р.

Внутрішня політика самодержавства на українських землях у першій половині XIX ст. була спрямована на уніфікацію адміністративної системи цих земель за загальноімперською системою. Особливістю цієї системи було те, що цивільна влада посилювалася владою військовою, утверджуючи тим самим воєнно-феодалний деспотизм.

Економічний розвиток України першої половини XIX ст. характеризувався:

- посиленням інтеграції до загальноросійського ринку;
- посиленням кризи феодалного господарства і поступовим переходом до феодалізму;
- початком промислового перевороту;
- появою нових галузей промисловості;
- розвитком товарно-грошових відносин;
- контролем економіки іноземним капіталом;
- колоніальним характером економіки.

Колоніальний статус обумовив розвиток в Україні переважно сировинної промисловості та сільського господарства: на їх частку припадало понад 85 % виробленої в Україні продукції. Натомість готова промислова продукція надходила в Україну з Росії та інших країн Європи. А збереження феодальних відносин обумовило тривале використання на промислових підприємствах праці кріпаків.

До складу Австрійської імперії в XVI ст. потрапило Закарпаття, а внаслідок поділів Речі Посполитої – Галичина. У 1774 р. Австрія також анексувала у Молдавії Буковину. Таким чином, під владою Австрії опинилась значна частина Західної України. На цих землях проживало близько 2 млн. українців та понад 0,5 млн. представників інших національностей.

Галичина, Буковина і Закарпаття були виділені в окремий край – "королівство Галіції і Лодомерії" – з центром у Львові. Органами крайового самоуправління у Галичині та Буковині були сейми, а в Закарпатті – комітатські збори.

В Австрійській імперії у другій половині XVIII ст. правили Марія-Терезія (1740-1780) та Йосип II (1780-1790). Вони проводили політику освіченого абсолютизму, суть якої полягала у ліквідації найодіозніших пережитків феодалізму, гуманізації законодавства, покращення становища підданих. Досягти цього передбачалося посиленням державної централізації та підпорядкуванням правлячій династії усіх ділянок життя суспільства.

У ході реформ:

- дворянство було усунуте від керівництва місцевою адміністрацією, а натомість запроваджено управління державних чиновників;
- упорядковано систему обліку та контролю;
- проведено перші статистичні переписи земельних володінь і населення;
- скасовано внутрішні митні кордони і численні збори;
- запроваджено податок з доходів.

У галузі економіки проводилася політика протекціонізму, заохочувався розвиток промисловості і торгівлі, приїзд іноземних спеціалістів.

У військовій справі було змінено систему комплектування війська – запроваджено обов'язкову військову повинність.

У сільському господарстві патентом від 5 квітня 1782 р. Йосиф II Габсбург скасував особисту залежність селян від дідичів і надав їм елементарні громадянські права. Патент від 16 червня 1786 р. обмежив панщину до трьох днів на тиждень. 1787 р. укладено перший земельний кадастр (метрику). 1784 р. – сільські громади одержали право на самоврядування.

Зміни у церковному житті: підпорядкування церкви державі; послаблення монополії католицької церкви.

У системі освіти: уперше шкільну освіту переведено на державний кошт; шкільна реформа 1774 р. – у містечках і великих селах створювалися початкові школи – тривіальні, в окружних центрах – головні, а у центрах провінцій – нормальні, у яких велася також підготовка вчителів.

Чи відповідали ці реформаторські заходи суспільному прогресу?

Кінець XVIII – початок XIX ст. стали періодом насиченого суспільно-політичного життя у західноукраїнських землях. На хвилях ідей Просвітництва піднялися як центри освіти та культури Ужгород та Львів.

На початку 30-х рр. XIX ст. у Львові розпочинається нова хвиля національного руху. В цей час починає функціонувати гурток студентської молоді на чолі з "Руською Трійцею", який зробив великий внесок у розвиток суспільно-політичного і культурного життя. До складу Руської Трійці входили **М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький**.

В 40-х рр. XIX ст. з'являється москвофільський рух, представниками якого у Галичині були І. Качковський, Д.Зубрицький, І. Наумович. Його основні ідеї: русини Галичини – це гілка великого російського народу, вони до нього належать, в силу територіального розташування (географічно віддалені від нього) вони стали називатися русинами.

На початку 1848 р. в європейських країнах піднялася хвиля революційного руху, яка поєднувалася з боротьбою пригноблених народів за створення власних держав. *Революційні події в Європі 1848-49 рр. дістали назву "Весни народів"*.

Події "Весни народів" не оминули і багатонаціональної Австрійської імперії. В березні 1848 р. відбулось народне повстання у Відні. Наляканий розмахом повстання імператор був змушений піти на задоволення вимог повстанців: було звільнено з посад реакційних міністрів, а 15.03.1848 р. проголошено Конституцію.

Головні здобутки українців у цих подіях:

- * скасування панщини (в Галичині панщина скасовувалась 15.05, в Буковині – 9.08, а селянство Закарпаття було звільнено від панщини указом від 2.03.1853 р.);

- * участь українців у перших виборах до австрійського парламенту, який розпочав свою роботу в середині липня 1848 р. у Відні. Головним його завданням було вироблення Конституції та умов повного звільнення селян від феодальної залежності. У його роботі брали участь 39 депутатів-українців від Галичини та 5 від Буковини;

- * створення першої русько-української організації – з метою самоорганізації та згуртування національних сил 8.05. 1848 р. українцями була створена Головна Руська Рада, яку очолив єпископ Гр. Яхимович. Ця організації (діяла 1848 – 1851 рр.) заявила, що виступає репрезентантом інтересів всіх українців імперії перед урядом. До основних вимог Головної Руської Ради, з якими вона звернулася до австрійської влади, належали: поділ Галичини на дві провінції – Східну (українську) і Західну (польську), допущення українців до державних посад, проведення демократичних

виборів до представницьких органів влади, запровадження навчання в усіх освітніх закладах рідною мовою;

* отримання дозволу навчатися українською мовою в народних школах. Українці почали власними силами розвивати освітню та видавничу справу;

Представники західноукраїнської інтелігенції також взяли участь у скликаному в Празі в червні 1848 р. з'їзді представників слов'янських народів Австрійської імперії (Слов'янський конгрес).

У середині XIX ст. процес розкладу кріпосницьких відносин і розвиток капіталізму значно поглибилися. Кримська війна, яку розпочав Микола I, намагаючись зміцнити становище імперії, продемонструвала всю економічну і технічну відсталість кріпосницької Росії. Ці умови загострили на середину XIX ст. суспільно-політичну ситуацію в Російській імперії, поставивши перед урядом царя Олександра II історичну альтернативу: вдатися до перетворень згори – політичних та економічних – з метою модернізації країни у західноєвропейському дусі.

Отже, головні причини реформ:

- нездатність кріпаків через низьку продуктивність праці задовольнити потреби власних і поміщицьких господарств;
- зубожіння значної частини поміщиків та селян;
- наростання антикріпосницького руху;
- критика європейською громадськістю царизму за обстоювання кріпосницьких порядків, станового устрою Російської імперії.

Реформи торкнулися різних сфер суспільно-політичного життя, серед них: селянська 1861 р., земська, фінансова – 1864 р., міська – 1870 р., шкільна – 1860-1864 рр., військова, поліцейська – 1864-1874 рр. У чому їх суть?

Найважливіша – селянська. 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав “Положення про селян” і маніфест, який проголосив скасування особистої залежності селянина від поміщика. Маніфест, загальне та місцеві положення були обнародовані в Україні з 9 березня до 2 квітня 1861 р.

1860-70-ті рр. – час розгортання *промислового перевороту*, який забезпечив перехід від мануфактурного виробництва до великої машинної індустрії. У технічному відношенні промисловий переворот забезпечив заміну ручної техніки системою робочих машин та запровадження у виробництво парових двигунів. Відбувалося становлення нових суспільних класів – капіталістів та вільнонайманих робітників. Базою виникнення перших було купецтво, частково дворянство та вихідці із заможного селянства. Робітничий клас формувався за рахунок селян, які, розорюючись продавали свої наділи і йшли на роботу на промислові підприємства, а також за рахунок спадкових робітників.

Серед підприємців переважали росіяни (родини Суботіних, Дегтярьових та ін.), євреї (Бродські, Висоцькі, Гальперіни та ін.) та поляки (Потоцькі, Браницькі та ін.). Чимало промислових підприємств в Україні належало також англійським, бельгійським, французьким та німецьким

капіталістам. Аналогічною була і структура робітничого класу, понад 2/3 якого становили росіяни, поляки та євреї. Виняток становила лише цукрова промисловість, де сформувалось чимало українських підприємців (Харитоненки, Терещенки, Симиренки та ін.). Неукраїнський характер нових суспільних класів свідчив про колоніальний характер економічного розвитку України і робив їх представників байдужими щодо вимог українського національно-визвольного руху.

Колоніальний характер промисловості України виявився також у її структурі, панівне становище в якій зайняла сировинна галузь; у прив'язки до інтересів Росії та у пануванні іноземного капіталу. До характерних рис розвитку промисловості в Україні належали також велика концентрація і монополізація виробництва, важкі умови праці й експлуатація робітників.

Розвиток промисловості та сільського господарства були тісно пов'язані з розвитком *транспорту*. У другій половині XIX ст. в Україні почалось активне будівництво залізниць. Які залізниці були збудовані в Україні? Як розвивалося пароплавство на Дніпрі?

Початок XX ст. в історії України характеризується загальним революційним піднесенням, що було викликане гострими класовими протиріччями, національним гнобленням, політичним безправ'ям населення. Ситуацію загострила загальноєкономічна світова криза 1900-1903 рр., в Російській імперії також – поразка у війні 1904-1905 рр. з Японією.

У 1890-х рр. національний рух на західноукраїнських землях вступив у політичну стадію розвитку. 1890 р. у Галичині засновується Русько-українська радикальна партія – перша легальна організація європейського типу і водночас перша в Європі селянська партія соціалістичної орієнтації. Хто входив до числа провідних діячів партії? Які ідеї відстоювали?

Згодом виникли інші партії. Які саме?

Водночас на західноукраїнських землях формується розгалужена мережа українських товариств – "Січ" (1894 р. за ініціативи В. Нагірного), "Сокіл" (1900 р. за ініціативи К. Трильовського), які об'єднували переважно молодь. Ці товариства стають зародком майбутнього українського війська.

У лютому 1900 р. у Харкові виникла перша українська політична партія на українських землях у складі Росії – Революційна українська партія (РУП). За короткий час осередки РУП (т.зв. "вільні громади") виникли майже в усіх центрах України та за її межами. До її складу входили переважно студенти, семінаристи, народні вчителі. Своєю метою РУП ставила створення політично незалежної України, підкреслювала аграрний характер української нації і вважала селянство головною рушійною силою майбутньої революції. Для початку діяльності РУП був характерний радикально-національний напрям роботи, душею якого був М.Міхновський. Йому належить авторство брошури під назвою "Самостійна Україна". Ця книга вперше на східноукраїнських землях проголошувала ідеал "єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кавказькі". Спершу РУП прийняла Самостійну Україну за свою політичну

програму, але згодом відмовилась від неї, перейшовши на федеративні позиції.

Згодом частина членів РУП виокремилася в: Українську народну (національну) партію на чолі з М.Міхновським (1902); Українську соціалістичну партію на чолі з Б. Ярошевським (1903; Українську соціал-демократичну спілку на чолі з М. Меленевським (1904), яка згодом стала секцією меншовицької РСДРП.

Влітку 1914 р. загострення між імперіалістичних суперечностей досягло межі і світ опинився у полум'ї Першої світової війни. Приводом до її початку стало вбивство у м. Сараєво австро-угорського престолонаслідника Франца-Фердинанда.

Так, локальний айстро-сербський конфлікт розгорнувся у Першу світову війну, що тривала з 1914 по 1918 р. Ця війна була збройним протистоянням двох воєнних блоків: Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) і Антанти (Англія, Франція, Росія) і стала, на думку С. Кульчицького, безпосередньою причиною розвалу чотирьох імперій традиційного типу – Російської, Німецької, Австро-Угорської і Оттоманської. Які цілі ставили перед собою ворогуючі сторони?

У Першу світову війну було втягнуто 48 із 59 існуючих на той час держав; мобілізовано 65 млн. солдат, з яких 20 млн. поранено, 10 млн. загинуло.

Трагедія українського народу полягала в тому, що в цей час він попри власну волю був втягнутий у війну, а його землі стали об'єктом експансії ворогуючих сторін.

У стратегічних планах воюючих сторін українські землі займали істотне місце. *Росія* прагнула загарбати Галичину, Буковину, Закарпаття; *Австро-Угорщина* – Волинь і Поділля; *Німеччина* – Донецький басейн з Одесою, Кримом і Приазов'ям.

В українській політичній думці визріла ідея використати міжнародний воєнний конфлікт для здобуття політичної самостійності України. Розпочалися кампанії щодо надання війні характеру національної та оборонної. Це призвело до розколу у національно-визвольному русі, який відбувся у двох площинах: як між українцями воюючих сторін, так і в межах Російської та Австро-Угорської імперії – на прибічників та противників війни.

Охарактеризуйте діяльність Головної Української Ради та Союзу визволення України. Які наслідки мала Перша світова війна для українців?

Практичне заняття 8. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Теоретичні питання

- Українське національне відродження, його джерела, чинники та основні етапи. Дослідження української історії та фольклору. Українська мова і література.

- Галицьке відродження. "Руська трійця".
- Кирило-Мефодіївське братство. Розвиток суспільно-політичної та історичної думки. Роль Т. Шевченка.
- Український національний рух другої половини XIX ст. Громади. Хлопомани. Громадське та культурне життя на західноукраїнських землях.
- Модерністичний етап національно-культурного відродження.

Питання для самостійного вивчення

1. Дослідження української історії та фольклору.
2. Вплив прогресивної інтелігенції на національно-культурне відродження України.
3. Громадівський рух.

Проблемно-пошукові питання

1. Розкрити зв'язок романтизму з національно-визвольними і національно-об'єднуючими народними рухами XIX ст.
2. Чому саме в період найбільшої лібералізації царського режиму в Росії (60-70ті рр. XIX ст.) посилюється наступ на національні права українців?
3. Як відбилися ідеї етнографії, мовознавства, історії України в наукових працях М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського, О. Потебні, В. Винниченка?
4. Що означає політизація національно-визвольного руху? У чому вона проявлялася?

Теми доповідей та повідомлень

1. "Руська трійця" та її роль в національному відродженні на західноукраїнських землях.
2. Т. Шевченко в українській культурі.
3. Роль греко-католицької церкви в українському національному відродженні початку XX ст.

Методичні рекомендації

Національне відродження як поняття окреслює процес набуття етносом таких рис, які дозволяють усвідомити себе нацією, дійовою особою історії і сучасного світу. Відродження стимулювалося : природним процесом загальнокультурного розвитку і необхідністю протидії упосліджувальній політиці російського царизму.

Особливості українського національного відродження були зумовлені багатьма обставинами, серед яких в першу чергу треба назвати: належність українців до православно-візантійського культурного ареалу і східнослов'янської етнічної групи народів; прикордонне геополітичне становище України на межі православних, католицьких та мусульманських країн; територіальну, соціальну, політичну і релігійну дезінтеграцію українського суспільства після занепаду козацької державності.

Традиційно українське національно-культурне відродження пов'язують з появою "Енеїди" **І. Котляревського** (1798), що перший увів українську живу мову до літератури, а також з його послідовниками. Науковою базою українського національного відродження став Харківський університет (1805). Таке відродження в Галичині пов'язують з М. Шашкевичем, який виступив зі своєю "Русалкою Дністровою" та з гуртком однодумців під назвою "Руська Трійця". Діяльність гуртка мала патріотичний характер і була спрямована на розвиток важливих національно-суспільних та культурних завдань. Періодизація українського відродження розроблена І. Лисяком-Рудницьким, автор виділяє три основних етапи:

- шляхетський або дворянський (1780 – 1840);
- народницький (1840 – 1880);
- модерністичний (1880 – 1914).

Цю періодизацію, що спирається на події, які переживала Наддніпрянина, можна прикласти в основних рисах і до Галичини.

Назвіть так звані перші відродженецькі видання. Яку роль вони відіграли в початках українського відродження? Охарактеризуйте основні етапи національно-культурного відродження України.

Окремо слід відзначити роль Т. Шевченка в національно-культурному житті українців. Т. Шевченко пропагував ідеї соціального та національного визволення, братерства народів, втілював у своїй творчості головні риси народного етичного та естетичного ідеалу, завершив процес перетворення "простонародної" розмовної української мови на мову літературну, здатну відобразити найделікатніші відтінки думок і почуттів. Будучи талановитим живописцем, Т. Шевченко переніс живописну образність і до словесної творчості.

У національному світогляді Т. Шевченка основну роль грають три символи: *слава* – тобто славне минуле поневоленого народу, національна традиція; *слово* – а розуміє під ним Шевченко національну культуру; *правда* – тобто загальнолюдські вимоги. Отже, втілюючи повною мірою у своїх творах національні риси, він піднявся до рівня загальнолюдських велетнів, які відкривали світові нове та невідоме. Т. Шевченко випереджав епоху, його слова справді належали не тільки сучасникам, а й "ненародженим" поколінням. Він вирішував вічні проблеми, сягав коренів народного буття, поклав тверді основи під напями політичної дії України. Тому "Кобзар" залишається для українців символом національної віри, свіжим джерелом самопізнання і натхнення. Творчість Т. Шевченка стала могутнім фактором єднання сходу й заходу України, мова його творів була взірцем для багатьох письменників, сприяла загальноукраїнському етнокультурному самоусвідомленню. Пригадайте відомі вам твори Великого козаря.

На межі 50-60-х років XIX ст. відбулося загальне піднесення самосвідомості української інтелігенції, яка організувалась у дві ідейно близькі течії національно-визвольного руху – *хлопоманів і громадівців*.

Хлопомани – культурно-просвітницька за своїм характером організація, що виникла у 1859-60 рр. Кого з хлопоманів ви знаєте?

Громадівський рух – головний напрям українського національного відродження другої половини ХІХ ст. представлений діяльністю організацій культурно-просвітницького характеру – громад, що зумовило назву самого руху. Virізняють два етапи діяльності громад: 1859-64 та 1870-90 рр. Охарактеризуйте основні здобутки громадівського руху.

Водночас український національно-визвольний рух поступово дедалі більше політизувався. Значний крок у цьому напрямі зробили молодіжні організації, особливо **Братство тарасівців**, які деякі історики називають першою українською політичною партією в Підросійській Україні. Охарактеризуйте діяльність цієї організації.

У другій половині ХІХ ст. в Західній Україні також поширюється національний рух. Його представляла народовська течія. Серед народовців більшість становили світські особи: адвокати, вчителі, лікарі тощо. Лідери руху (В. Барвінський, Ю. Романчук, В. Навроцький та ін.) виступали проти революційних форм боротьби і стояли на платформі толерантного ставлення щодо Австро-Угорської монархії. Основною метою народовців стали: поширення освіти, розвиток української мови та згуртування національних інтелектуальних сил.

У 1868 р. народовці заснують громадське товариство "Просвіта" (перший голова – Анатоль Вахнянин), що мало на меті поширення освіти та пробудження національної свідомості.

У 1890-х рр. народовський рух почав втрачати популярність серед населення Західної України. Це було обумовлено тим, що нові житеві реалії вимагали рішучих дій, і насамперед в економічній та соціальній сферах. Натомість народовці, які стверджували безкласовість української нації, були, відповідно, і проти боротьби в соціальній та економічній сферах. Окрім цього, сам народовський рух зазнав розколу на угодівську та радикальну течії. Цей розкол був викликаний тим, що у 1890 р. частина лідерів народовців проголосила політику нової ери, суть якої полягала у відмові від ідеї самостійності в обмін на поступки влади у культурній сфері та у співпраці з австро-угорською владою та поляками. Проте цей компроміс не приніс українцям особливої користі. Українці змушені були створювати нові радикальні організації для захисту своїх прав.

Лідерами течії нового українського руху, який дістав назву радикального і виник у другій половині 1870-х років були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький. Радикали розпочали боротьбу за політичні і соціальні права українців і підійшли до ідеї самостійності України. Під впливом М. Драгоманова вони 4.10.1890 р. заснують першу українську політичну партію – "Русько-українську радикальну партію". Політична програма партії базувалась на синтезі національного і наукового соціалізму, демократії, возз'єднання України. На відміну від Наддніпрянської України, ідея політичної самостійності в Галичині була домінуючою, вона стала гаслом українських змагань.

Отже, висунення ідеалу незалежної Української держави, згуртування навколо неї значних національних сил було головним досягненням західних українців наприкінці XIX ст.

Практичне заняття 9. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РР.

Теоретичні питання

- Початок української національно-демократичної революції. Створення Центральної Ради, її діяльність. Універсали Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки.
- Агресія більшовицької Росії проти України. I Всеукраїнський з'їзд Рад та його рішення.
- Історичне значення IV Універсалу Центральної Ради. Брест-Литовський мирний договір з країнами Четверного союзу, його сутність та наслідки для України.
- Гетьманат (Українська держава) П. Скоропадського. Досягнення і прорахунки у внутрішній та зовнішній політиці.
- Прихід до влади Директорії, її політика. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Акт про злуку УНР та ЗУНР, історичне значення цієї події.
- Причини втрати української державності. Історичне значення української революції.
- Культура в роки боротьби за державну незалежність України (1917 – 1921 рр.).

Питання для самостійного вивчення

1. Утворення та діяльність Центральної Ради.
2. Діяльність Гетьманату у сфері економіки, науки, культури.
3. Історичні передумови виникнення ЗУНР.
4. Польсько-українська війна 1918–1919 рр.

Проблемно-пошукові питання

1. Чи є справедливим твердження радянських істориків про те, що Центральна Рада була "антипартійною", "буржуазно-націоналістичною", "реакційною"?
2. Чи можна вважати Брест-Литовський мирний договір успіхом української дипломатії?
3. Порівняти діяльність урядів УНР та ЗУНР в роки визвольних змагань 1917 – 1921 рр.
4. Проаналізувати здобутки, невдачі та уроки визвольних змагань українського народу 1917 – 1921 рр.

Теми доповідей та повідомлень

1. М. Грушевський – політичний діяч, голова Центральної Ради.
2. Державотворча діяльність П. Скоропадського.

3. Махновський рух в Україні.

4. Культурне життя України у 1917 – 1921 рр.

Методичні рекомендації

На початку 1917 року Російська імперія опинилася на межі краху. Зростала недовіра народних мас до державних органів влади, які погано контролювали ситуацію і демонстрували свою нездатність поліпшити ситуацію на фронті і в тилу. Більша частина підприємств країни не працювала, що спричинило зростання безробіття. Почалися перебої з постачанням продовольства (хліба) в містах. Країну охопила інфляція, стрімко зростали ціни. Звичним явищем стали антиурядові виступи селян, солдат, робітників. Невдоволення економічними труднощами, викликані Першою світовою війною, прискорили падіння самодержавства. 27 лютого 1917 року цар Микола II зрікся престолу. Лютнева буржуазно-демократична революція перемогла. Влада перейшла до рук Тимчасового комітету Державної Думи, який, у свою чергу, сформував новий Тимчасовий уряд країни. Що таке двовладдя? Назвіть ще один орган влади, крім Тимчасового уряду, який діяв у той час у Петрограді.

Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. Як демократизація суспільства позначилась на українському русі? Треба відзначити, що під впливом революційних подій навесні 1917 року відновили свою діяльність в Україні "старі" політичні партії та виникали нові партії і громадські організації (назвіть основні з них). Наведіть факти, які свідчать про розгортання та посилення національно-визвольного руху в Україні.

Важливою подією в політичному житті України стало створення Української Центральної Ради (УЦР). Спочатку вона відігравала роль Київської міської організації і в перші тижні свого існування переживал процес організаційного та ідейного становлення. Як революційній парламент вона була визнана Українським Національним Конгресом (6-11 квітня 1917) і з того часу очолила національно-визвольний рух, стаючи ініціатором відродження державності України. Які політичні сили були представлені в Центральній Раді? Схарактеризуйте їх програмні вимоги щодо подальшої долі української державності. Розкрийте сутність суперечок між «самостійниками» та «автономістами».

Проаналізуйте основні етапи діяльності Центральної Ради. Зверніть увагу на такі її моменти: обнародування I Універсалу (проголошення курсу на здобуття автономії України), переговори з Тимчасовим урядом і видання II Універсалу, внутрішня і зовнішня політика Центральної Ради. Спробуйте відповісти на запитання: чому Центральна Рада, досить популярна на початку своєї діяльності, втратила підтримку деяких (яких?) верств населення до осені 1917 року? Зверніть увагу на стосунки між Центральною Радою і Тимчасовим урядом влітку і на початку осені 1917 року. Розкрийте сутність виданої Тимчасовим урядом «Тимчасової інструкції для

Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні». Які права за цією «інструкцією» надавались Україні? Зверніть увагу на те, що хоча Центральна Рада і мала значну підтримку з боку населення України, уже в 1918 році на владу в країні претендували і інші політичні сили. Навесні в Україні почалися масові виступи робітників, солдат, селян, які вимагали негайно вирішити соціальні проблеми, припинити війну. В різних регіонах України; в містах і селах почали виникати нові органи влади, які не підпорядковувалися Центральній Раді - Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Ці органи перебували під впливом різних політичних партій: есерів меншовиків, більшовиків. Вплив останніх на ради неухильно зростав.

25 жовтня (7 листопада) 1917 року до влади в Петрограді прийшли більшовики. Як ця подія була сприйнята Центральною Радою? Яка ситуація склалась в Києві і як проходила боротьба за владу в Україні? Чим вона закінчилась? Розкрийте зміст III Універсалу Центральної Ради. Чому значна частина положень III Універсалу не була виконана? Обґрунтуйте висновок, що проголошення Української Народної Республіки стало визначною історичною подією, яка знаменувала відродження Української державності в XX ст. Спробуйте довести неминучість конфлікту між Центральною Радою і більшовицьким Раднаркомом.

Внаслідок агресії більшовицької Росії в грудні 1917 року в Харкові було проголошено утворення Української Радянської Республіки. Таким чином, в Україні з'явилося два уряди: Генеральний секретаріат з Центральною Радою в Києві і більшовицький Народний секретаріат у Харкові. Харківський уряд, спираючись на підтримку більшовиків Росії, відразу оголосив про відміну усіх указів Центральної Ради і почав збройну боротьбу за владу (зупиніться на цьому докладніше). Розкрийте основні події першої війни між УНР і Радянською Росією, агресія якої прикривалась Харківською більшовицькою владою. Чим вона була спричинена і які результати мала? Зверніть увагу, що ситуація ускладнювалась тим, що до цього часу авторитет Центральної Ради в суспільстві остаточно впав, тому що вона по суті не проводила обіцяних і декларованих III Універсалом соціально-економічних перетворень. Опору в масах вона практично втратила, навіть у Києві підтримки не мала, оскільки влітку та восени 1917 року відчувала спротив Тимчасового уряду і не мала реальних важелів влади, а в грудні 1917 року зазнала агресії з боку більшовицької Росії, втративши протягом місяця майже всю Лівобережну Україну. До того ж вона відкладала вирішення нагальних питань, насамперед аграрного, до закінчення Першої світової війни. Не останню роль відіграло й те, що на чолі Центральної Ради стояли автономісти, які сподівалися, що «демократична» Росія надасть Україні державність.

Проголошення Радянської влади в Україні розкололо українське суспільство на два непримиренних ворожих табори. Подальші події набули характеру громадянської війни – нової національної трагедії, в ході якої в котрий раз гинули українці. Чи не першими жертвами цієї війни стали

старшокласники-гімназисти, яких Центральна Рада кинула захищати станцію Крути від радянських військ. З 500 захисників у живих лишилися одиниці. 300 киян-робітників загинули під час повстання проти Центральної Ради на заводі "Арсенал". До кінця громадянської війни кількість жертв зросла до кількох мільйонів.

У цих умовах в ніч на 12 січня 1918 року Центральна Рада спромоглася зробити рішучий крок і проголосила незалежність України (IV останній Універсал Центральної Ради). Дайте коротку характеристику змісту та визначте історичне значення IV Універсалу. Як розвивалися події далі? Поясніть, що змусило Центральну Раду піти на переговори з країнами Четвертного союзу? Чи була альтернатива Брестському миру? Які зобов'язання брала на себе Центральна Рада і чи могла вона їх виконати?

Радянська Росія, підписавши сепаратний мир з країнами Четвертного союзу, була змушена офіційно визнати незалежність Української Народної Республіки. Більшовики покинули Україну і знайшли притулок у Росії. Таким чином, перша спроба встановити Радянську владу в Україні зазнала поразки.

Марними виявилися сподівання Центральної Ради на допомогу Німеччини та Австро-Угорщини. Нові союзники втручалися у внутрішні справи УНР, а Центральна Рада втрачала реальну владу в країні, скомпрометувавши себе співробітництвом з окупантами.

За яких обставин П. Скоропадський прийшов до влади? Дайте характеристику внутрішньої і зовнішньої політики гетьманського уряду. Підготуйте розповідь про діяльність Гетьманату в галузі культурного будівництва та державотворення. У чому, на вашу думку, виявилася нестабільність гетьманату? Як відомо, П. Скоропадський залучив до своєї «влади не лише українські політичні сили, а й російських монархістів, які не були зацікавлені в існуванні незалежної України, а бачили її як плацдарм для підновлення "єдиної і неподільної Росії"». Сам гетьман П. Скоропадський, постійно хитаючись між цими двома політичними силами, зробив остаточний вибір на користь не більшовицької Росії, проголосивши 14 листопада 1918 року грамоту «До всіх українських громадян», у якій закликав створення федерації України з небільшовицькою Росією і відновлення «Великої Росії». При цьому він навіть був згоден відмовитися від суверенітету Української держави.

Підводячи підсумок даного періоду української історії, можна зазначити, що Українська Держава часів Гетьманату мала найбільш чіткі обриси держави, хоч і не зуміла (не встигла?) остаточно визначити свої кордони, прийняти Конституцію, створити власні збройні сили. Водночас це була держава, в якій переплелися характерні риси монархічної, республіканської та диктаторської форм правління. Внутрішня політика Гетьманату не могла не викликати масового незадоволення населення. П. Скоропадський у своїй політиці опирався на підтримку поміщиків, буржуазію, заможних селян, але не задовольняв інтересів та вимог широких верств населення. У таких умовах навіть безперечні досягнення уряду в

міжнародних відносинах і сфері освіти та культури дуже мало впливали на авторитет режиму.

Кінець Української Держави прискорила революція в Німеччині, вихід її з війни та діяльність нової опозиції, яку сформували представники українських національних сил соціалістичної орієнтації. 14 листопаді 1918 року вони утворили Директорію на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою. Головним завданням Директорії була підготовка збройного повстання проти гетьманської влади. У повстанському русі брали участь значні сили українського суспільства, яких не задовольняв режим Гетьманату: робітники, селяни, ліберальна і соціалістична інтелігенція, партії, рухи, представники національних меншин. Опираючись на всі антигетьманські сили. Директорія перейшла в рішучий наступ проти гетьмана. Повстанський рух охопив майже всю Україну. Втративши підтримку німецького командування, під тиском збройної опозиції П. Скоропадський склав свої повноваження, а його уряд передав владу Директорії по всій Україні. 14 грудня 1918 року війська Директорії увійшли до Києва. Новий орган влади оголосив гетьмана "поза законом", всі декрети гетьмана були анульованими, а уряд гетьмана розпущений. Схарактеризуйте заходи Директорії у сфері державного будівництва. Чому в цілому демократична, соціально спрямована програма Директорії не була реалізована? Чому невдовзі після приходу до влади Директорії проти неї почався повстанський рух та масовий перехід українських повстанців на бік Радянської влади і Червоної Армії. Які причини, на вашу думку, призвели до політичних розколів у Директорії, до розпаду її армії? Чому владі Директорії, на яку покладали великі надії українці, закінчилась установленням фактичної диктатури С. Петлюри? В чому полягала сутність розходжень у поглядах В. Винниченка та С. Петлюри? Назвіть основні причини поразки Директорії. Чому Антанта підтримувала Польщу і Денікіна, а не Україну?

Добу Директорії можна схарактеризувати як невдалу спробу відродити Українську Народну Республіку і утворити єдину незалежну Соборну Україну в досить несприятливих зовнішньополітичних умовах. Директорія, яка намагалася зберегти свою владу, зіткнулась з протидією Радянської Росії, Польщі, Антанти, армії Денікіна та радянським урядом України. Розкажіть, як, та за яких умов більшовикам вдалося відновити Радянську владу на частині (якій?) території України. Проаналізуйте діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Як розвивались події в західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорської монархії? Зверніть увагу на те, що в умовах поразки австро-німецького блоку у Першій світовій війні, під тиском національно-визвольної боротьби поневолених народів Австро-Угорська імперія розпалася на кілька незалежних держав. З'явилась можливість заявити про своє прагнення утворити власну державу і в українців на західноукраїнських землях. За яких обставин і коли була проголошена Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР)? Дайте коротку характеристику Тимчасового Основного закону (Конституції) ЗУНР. Назвіть основні причини і трагічні

наслідки для України українсько-польської війни (1918-1919). За яких умов було підписано угоду про об'єднання ЗУНР і УНР в «єдину незалежну Українську Народну Республіку»? Які причини заважали фактичному державному об'єднанню УНР та ЗУНР? Чи мала, на вашу думку, ЗУНР реальні шанси вистояти? Чому?

Як закінчилися визвольні змагання в Україні? Проаналізуйте здобутки, невдачі та уроки визвольних змагань українського народу 1917-1919 рр.

Практичне заняття 10. МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1921 – 1939 РР.)

Теоретичні питання

- Україна на початку 1920-х років. Голод 1921 – 1923 рр. Нова економічна політика в Україні.
- Україна і створення Союзу РСР.
- Наступ тоталітарної системи на український народ (індусріалізація, колективізація, голодомор 1932-1933 рр., «культурна революція»).
- Утвердження сталінського тоталітарного режиму в Україні. Масові репресії.
- Західноукраїнські землі між двома світовими війнами.

Питання для самостійного вивчення

1. Україна в умовах непу.
2. Українізація: причини та наслідки.
3. Проблеми національно-державного будівництва України в міжвоєнний період.
4. Утворення та діяльність ОУН.

Проблемно-пошукові питання

1. Якими були наслідки входження України до складу СРСР?
2. Доведіть, що Україна була об'єктом політичного терору в 20-ті – на початку 50-х років ХХ ст.
3. Схарактеризувати політику щодо населення Східної Галичини, яку здійснював уряд Польщі в міжвоєнний період.
4. У чому суть теорії українського інтегрального націоналізму?

Теми доповідей та повідомлень

1. Голодомор 1932 -1933 років: причини, наслідки та національно-політичні аспекти.
2. Масові репресії та їх наслідки.
3. С. Бандера: політичний портрет.
4. Політична платформа організації українських націоналістів.

Методичні рекомендації

Після закінчення визвольних змагань на Сході України утвердилася радянська влада, яка в Конституції УРСР (березень 1919 р.) визначалася як

“диктатура трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та біднішого селянства над її віковичними гнобителями – експлуататорами, капіталістами та поміщиками”.

Ще в період боротьби за владу в Україні у 1917 – 1920 рр. більшовики ліквідували праві та центристські партії. У вересні 1920 р. повністю розгромлено партію лівих есерів, з кінця 1920 р. почалася також боротьба з націонал-комуністами (УКП). В подальшому це полегшило прихід до влади та існування організаційних структур, зацікавлених в утвердженні сталінізму.

Комуністична ідеологія була покладена в основу й господарської діяльності більшовиків. Відбудова та реконструкція народного господарства відбувалася шляхом примусової реквізиції продукції, виробленої селом (т.зв. "продрозкладка"), заборони приватної торгівлі. Це призвело до масових селянських виступів взимку 1920-1921 рр. Цей рух носив характер стихійного і був розрізненим. Кожна місцевість висувала свого лідера, отамана. Наймасштабнішими були виступи загонів Н. Махна, який заснував на Запоріжжі "Гуляйпільську республіку". Повстанський рух було придушено лише каральними загонами Надзвичайної комісії та голодом.

Голод 1921-23 рр. охопив 5 губерній Південної та Східної України. Його причиною була посуха та неврожай, але велику роль у його посиленні відіграла політика радянської влади. У селян примусово вилучали останній хліб, що прирікало їх на вимирання. Натомість вилучене у селян зерно продавали за кордон, й на одержані кошти закуповували зброю, промислове обладнання та різні речі для вищого партійного керівництва. В Україні в ці роки голодувало від 4 до 7 млн. осіб, з яких померло 1,5 – 2 млн.

Х з'їзд РКП(б), що відбувся 1921 р., взяв курс на **нову економічну політику** (неп), що прийшла на зміну політиці "воєнного комунізму" і ознаменувала собою перехід від управління народним господарством вольовими методами до регулювання його шляхом ринкових відносин. Неп розглядався як перехідний етап від капіталізму до соціалізму. Проведіть порівняльний аналіз політики «воєнного комунізму» і нової економічної політики.

Після громадянської війни постало питання про остаточне врегулювання відносин між республіками. Для цього була утворена спеціальна комісія на чолі з наркомом національностей Й. Сталіним. Комісія розробила т.зв. "план автономізації", який передбачав включення республік на правах автономії до складу Російської федерації.

В Україні з критикою цього плану виступили голова уряду Х. Раковський та нарком внутрішніх справ М. Скрипник.

В. Ленін відкинув сталінський план, назвавши його шовіністичним, і розробив власний план, за яким усі республіки, включаючи Російську федерацію, на рівних правах входили до складу СРСР, зберігаючи за собою право вільного виходу. Таким чином, утворювалася нова федеративна держава, у якій поряд з республіканськими передбачалося формування союзних органів влади.

На основі ленінського плану *I з'їзд Рад СРСР 30.12.1922 р.* ухвалив рішення про **створення Союзу РСР**. До його складу увійшли Російська федерація, Українська РСР, Білоруська РСР, Закавказька федерація (Грузія, Вірменія, Азербайджан). Формально кожна республіка мала право виходу із СРСР, але механізму такого виходу не було розроблено.

Остаточне юридичне оформлення СРСР відбулося на *II з'їзді Рад СРСР* (січень 1924 р.), який прийняв *Конституцію СРСР* 31 січня 1924 р. Конституція складалася з двох частин:

- Декларація;
- Договір про створення СРСР (текст відрізнявся від проекту Союзного договору 1922 р.).

Конституція закріпила право кожної республіки на вільний вихід зі Союзу, встановила, що території республік не можуть бути змінені без їхньої згоди. Однак суверенні права залишалися фіктивними. Опозиція була ліквідована, реальна влада належала єдиній ВКП(б).

IX Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1925 р.) затвердив зміни в Конституції УСРР, законодавчо закріпивши входження республіки до складу СРСР. Якими були наслідки входження України до складу СРСР?

У квітні 1923 р. відбувся *XII з'їзд РКП(б)*, який засудив усі місцеві націоналізми і одночасно оголосив російський великодержавний шовінізм найбільшою небезпекою. З'їзд проголосив політику "**коренізації**", що характеризувалася:

- залученням представників корінних національностей до партії та державного апарату;
- застосуванням національних мов у партійній роботі, адміністрації, освіті, видавничій справі, пресі.

Український варіант цієї політики увійшов в історію під назвою "**українізація**". Більшовики змушені були піти на проведення цієї політики, оскільки перебували під впливом національно-визвольної боротьби українців 1917 – 1920 рр. і прагнули забезпечити собі підтримку усього населення України. Вони були зацікавлені у формуванні привабливого іміджу СРСР на міжнародній арені, тому потребували досягнення своєрідного компромісу з селянством та національною інтелігенцією шляхом лібералізації національних відносин. Було й намагання очолити і поставити під контроль процес національного відродження українців. Дехто вважає "українізацію" широкомасштабною провокацією, скерованою на виявлення та наступне знищення національно свідомих осіб. Що можете розповісти про національне відродження періоду українізації, назване згодом «розстріляним відродженням»? Розкрийте суть цього поняття.

У грудні 1925 р. *XIV з'їзд ВКП(б)* проголосив курс на **індустріалізацію**: передбачалося прискорення промислового росту СРСР і досягнення ним у короткі строки рівня розвитку економічно розвинутих країн. Метою індустріалізації було: перетворення країни з аграрної в індустріальну, із держави, що ввозить машини і обладнання, в державу, яка їх виробляє; забезпечення економічної самостійності і незалежності;

зміцнення обороноздатності країни тощо. Індустріалізацію передбачалося здійснювати плановими методами (п'ятирічками). Які завдання вирішувалися в ході індустріалізації? Проаналізуйте особливості індустріалізації в Україні та її наслідки.

Проведення колективізації в Україні почалось ще в роки непу, але спочатку мало добровільний характер. Значна частина селян все ще залишалася самостійними господарями.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на колективізацію, а з 1929 р. почалося її насильницьке форсоване здійснення. Беручи курс на колективізацію, сталінське керівництво прагнуло:

- завдяки колгоспам повністю підпорядкувати сільське господарство державі;
- забезпечити населення країни дешевими продуктами харчування і сировиною, отримати кошти для індустріалізації;
- ліквідувати дрібнотоварний селянський уклад, який, на думку більшовиків, був джерелом капіталізму на селі.

Постановою ЦК ВКП (б) від 5.01.1930 р. було чітко визначено темпи колективізації для різних зон Радянського Союзу. В Україні колективізацію планувалося завершити в основному (тобто об'єднати в колгоспи 70 % селянських господарств) до кінця 1930 р.

Для того, щоб зламати опір заможних селян, в Україні проводилася політика "ліквідації куркульства як класу", в результаті якої було знищено понад 200 тис. селянських господарств. Жертвами репресій у процесі розкуркулення стали понад 1 млн. чоловік.

Із середини січня до початку березня 1930 р. в Україні відбулась перша хвиля примусової колективізації. Причому колгоспи почали усуспільнювати не лише землю, а й худобу і навіть птицю. Це викликало опір селянства.

Другий етап колективізації, який почався з осені 1930р., характеризувався поєднанням економічних та позаекономічних засобів впливу на тих, хто відмовлявся вступати до колгоспів зі стимулюванням самих колгоспів. Колгоспники діставали податкові пільги, а одноосібники обкладалися великим податком. На допомогу колгоспам були створені машино-тракторні станції (МТС), які забезпечували колгоспи сільськогосподарською технікою і відповідними фахівцями.

7.08.1932 р. був прийнятий Закон "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення соціалістичної власності". Ним за розкрадання колгоспного майна передбачався розстріл або ув'язнення від 5 до 10 років для тих селян, які, рятуючись від голоду, намагалися обміняти домашні речі на харчові продукти у містах.

Усього за роки колективізації було експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств. Понад 800 тис. селян було виселено на Північ і до Сибіру. Ця безправна категорія населення називалася "спецпоселеннями", зазнала нелюдських страждань, використовувалась на найважчих роботах. 1932 – 1933 рр., як і планувалося, колективізацію в Україні було завершено. Індивідуальних селянських господарств залишилося не більше 1 %.

Колективізація призвела до різкого падіння продуктивності сільського господарства. Незважаючи на постійне зменшення врожайності, Сталін встановив для України нереальний план хлібозаготівлі – 356 млн. пудів зерна із врожаю 1932 р. У червні – жовтні 1932 р. вдалося заготовити 136 млн. пудів хліба з колгоспів і 20 млн. пудів – з радгоспів. В Україну для негайного виконання плану хлібозаготівлі надіслали спеціальну комісію, на чолі з В. Молотовим, яку було наділено надзвичайними повноваженнями. Водночас повідомлялося про знижку плану до 282 млн. пудів.

Молотов розіслав директиву на місця про репресії і нещадну розправу із злочинними елементами у правліннях колгоспів. Загони НКВС діставали право оточувати села, що не виконували хлібозаготівельний план, і прирікати їх на вимирання. Всіх, хто намагався втікати з таких сіл, розстрілювали, а решта вмирала у самих селах (так звана практика "чорних дощок"). І все ж селяни від голоду втікали до міста. Протягом трьох років близько 1 млн. осіб-втікачів було схоплено і вивезено в Сибір. Не було можливості також і для втечі із самої України в інші регіони СРСР, не охоплені голодом, оскільки 22.01.1933 р. Сталін видав спеціальну директиву про перехоплення втікачів з України на Кубані. Окрім загонів НКВС, збір хліба проводили створені при МТС так звані "буксирні бригади", які склалися переважно з присланих з Росії робітників. Вони забирали у селян будь-які харчі.

З 1.11.1932 р. по 1.02.1933 р. комісія Молотова додатково заготовила в Україні 105 млн. пудів хліба. Таким чином, Молотову в цілому вдалося виконати поставлений план. Натомість з села викачали практично все продовольство, і тому селян з осені 1932 р. охопив *голодомор*. Його пік припав на зиму 1932 – 1933 рр., а загалом він тривав до другої половини 1933 р. За різними підрахунками від голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні померло від 3,5 до 12 млн. осіб, а ще 1,2 – 1,4 млн. були депортовані. Фактично це була спланована державою акція, оскільки природно-кліматичні умови були сприятливі і зібраного в Україні у 1932 р. врожаю цілком вистачало для прохарчування її населення. Однак, його було повністю забрано, чим держава приречла селян на вимирання, по суті – це була **політика геноциду** українського народу з боку сталінського тоталітарного режиму.

Голодомор був спланований та організований Сталіним штучно, щоб знищити українське селянство – генофонд нації, в якому вбачали оплот націоналізму і приватновласницької психології. Голодомор став наслідком терору голодом, "знищувальним ударом" за термінологією Сталіна, який був використаний на обмеженій території. Він підірвав не лише фізичне здоров'я нації, а й завдав відчутного удару по її свідомості. Вперше в історії людства конфіскація продовольства була застосована державою як зброя масового знищення її населення з політичною метою.

Трагедія голодомору 1932 – 1933 рр. – його причини, характер, механізм організації і масштаби – ретельно приховувалися державною правлячою верхівкою СРСР не тільки від міжнародного співтовариства, а й

від кількох поколінь наших співвітчизників. Однак спроби навіки замовчати і поховати у плинні історичного часу правду про голодомор виявилися марними.

Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні як одна з найбільших трагедій ХХ ст., визнаний Верховною Радою України геноцидом українського народу. 28 листопада 2006 р. прийнятий Закон України "Про Голодомор в Україні 1932 – 1933 років".

В СРСР поступово утверджувався сталінський тоталітарний режим, який базувався на цілій системі монополій: на владу, ідеологію, на керівництво економікою. Невід'ємною частиною тоталітарної системи влади був репресивний апарат, який повинен був тримати суспільні процеси під контролем, знищувати будь-яку опозицію сталінському режиму, будь-які прояви інакомислення. Знаряддям здійснення репресій були каральні органи ДПУ, підпорядкованого НКВС.

Масові репресії були захисною реакцією режиму, оскільки при наявності широкої опозиції цей режим не зміг би забезпечити своє існування. Ідейним обґрунтуванням масового терору стала теорія Сталіна про неминуче загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму та необхідність у зв'язку з цим посилення пильності і боротьби проти "ворогів народу". Репресії здійснювалися антиконституційними позасудовими органами трійками у складі першого секретаря обкому, начальника обласного УВС і прокурора області. У 1937 – 1941 рр. жертвами терору стали 5 млн. 172 тис. 688 чоловік, що у 2,2 рази більше, ніж за попередні роки. Визначте основні напрямки здійснення репресій в Україні. Якими були наслідки репресій?

Далі слід зупинитися на питанні, присвяченому долі західноукраїнських земель у міжвоєнний період. На західноукраїнських землях, відірваних від решти українських територій, у міжвоєнний період проживало 6,6 млн населення. Держави, які володіли цими територіями, практично повністю ігнорували національні прагнення і бажання українців. Особливо важким було їх становище під владою Румунії, дещо легшим – у Чехословаччині та Польщі. Проведіть порівняльний аналіз соціально-економічного та політичного становища західноукраїнських земель у міжвоєнний період. Які політичні та культурно-просвітні організації. Партії очолювали рух за самостійність України? Підготуйте розповідь про визначних діячів революційного та національно-визвольного руху на цих землях.

На особливу увагу заслуговує питання щодо виникнення Української державності у Закарпатті. 22.10.1938 р. празький парламент ухвалив конституційний закон про автономію Карпатської України, після чого Чехословаччина перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців.

Тим часом уряд угорського диктатора Хорті висунув свої претензії на Закарпаття та Словаччину. 2.11.1938 р. відбувся Віденський арбітраж, на якому було оголошено рішення про передачу Угорщині південної

Словаччини та частини Карпатської України з містами Ужгород, Берегове, Мукачеве. Після цього столиця Карпатської України була перенесена до Хуста.

12 лютого 1939 р. відбулись вибори до Сейму Карпатської України. 15 березня 1939 р. Сейм проголосив повну державну самостійність Карпатської України. Прийнята парламентом Конституція визначила: назву держави; державний устрій (президентська республіка); державну мову; державні символи. Президентом Карпатської України було обрано А. Волошина.

Практично одночасно Угорщина почала відкриту агресію проти Карпатської України. 18 березня 1939 р. ворог зумів захопити Хуст.

Коротке існування Карпатської України та її героїчна оборона мали велике значення: вони допомогли закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації. Виникнення держави у Закарпатті стало практичною реалізацією ідеї самостійної Української держави, хоч на окремих українській території.

Практичне заняття 11. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Теоретичні питання

- "Українське питання" в міжнародній політиці напередодні і на початку II світової війни. Радянсько-німецький альянс 1939 р. та його наслідки для України.
- Початок радянсько-німецької війни. Бойові дії 1941 – першої половини 1942 рр.
- Окупаційний режим в Україні. Рух опору: повстанський рух, діяльність ОУН – УПА в роки війни.
- Україна на завершальному етапі війни.
- Внесок українського народу в перемогу у Другій світовій війні. Історичне значення Перемоги.
- Українська культура в роки Другої світової війни.

Питання для самостійного вивчення

1. Початок Другої світової війни і доля західноукраїнських земель.
2. Акт проголошення відновлення Української держави (30 червня 1941 р.)
3. Німецький «новий порядок» в Україні.
4. Історичне значення Перемоги у Другій світовій війні.

Проблемно-пошукові питання

1. У чому проявилася суперечливість політики «радянзації» західноукраїнських територій, яку проводив сталінський режим у цьому краї?
2. Що єднало і чим відрізнялися бойові дії радянських військ та збройних формувань ОУН та УПА?

3. Чому оцінки діяльності С. Бандери мають суперечливий характер і чому його так бояться наші вороги?

4. Охарактеризувати головні наслідки та уроки Другої світової війни.

Теми доповідей та повідомлень

1. Українці у збройних формуваннях воюючих сторін у ході Другої світової війни.

2. Політичний портрет Р. Шухевича.

3. Українська культура в роки Другої світової війни.

Методичні рекомендації

Напередодні Другої світової війни українські землі були роз'єднані і перебували в складі чотирьох держав. Яких? Уряди цих держав намагались утримувати ті українські території, які вже були їм підвладні, і приєднати нові. Так, Угорщина домагалася повернення Закарпатської України. У вирішення українського питання втручались Англія, Франція і США, прагнучи таким чином задовольнити власні геополітичні інтереси. З другої половини 30-х років на українські землі стала активно претендувати Німеччина, що боролася за "життєвий простір". Більшість українських земель входила до складу СРСР. Сталінський режим, як і до цього уряд царської Росії в роки Першої світової війни, намагався приєднати західноукраїнські землі. Таким чином, боротьба за українські землі стала важливим дестабілізуючим фактором політичного життя Європи.

Внаслідок Мюнхенського пакту (дайте коротку характеристику цієї угоди) почалося розчленування Чехословаччини. 11 жовтня 1938 року Закарпаття отримало від уряду Чехословаччини право на самоврядування. Уряд краю очолив А. Волошин. Він негайно приступив до перетворення Закарпаття на автономну українську державу. Але 14 березня 1939 року в край увійшли угорські війська. 15 березня уряд А. Волошина символічно проголосив незалежну республіку – Карпатську Україну, але її територія незабаром повністю була окупована Угорщиною при мовчазній згоді нацистської Німеччини.

Найбільш активну дипломатичну боротьбу за вирішення українського питання на свою користь здійснювала фашистська Німеччина, яка виношувала плани створення «Великої України» під своїм контролем. Але радянське керівництво змусило Гітлера від своїх планів на деякий час відмовитись, відкривши, таким чином, шлях до укладення радянсько-німецького договору.

23 серпня 1939 року СРСР та Німеччина підписали «Пакт Ріббентропа-Молотова», де йшлося не лише про ненапад, а насамперед про розподіл сфер впливу обох держав. Що являв собою таємний протокол договору між СРСР і Німеччиною? (28 вересня 1939 року радянсько-німецький воєнно-політичний альянс був підтверджений новим договором – «Про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною»). Яке місце в ньому відводилося західноукраїнським землям? Маючи гарантії нейтралітету СРСР, Гітлер 1 вересня 1939 року напав на

Польщу, поклавши початок Другій світовій війні. Назвіть причини і визначте характер Другої світової війни. Коли і за яких обставин радянські війська вступили на територію Західної України? Схарактеризуйте його. Ця акція була «визвольним походом» чи агресією СРСР? Як у сучасній історичній літературі оцінюється процес включення західноукраїнських земель до складу СРСР? За якими напрямками здійснювалася політика «радянзації» Західної України у довоєнний період? Назвіть основні позитивні та негативні наслідки приєднання західноукраїнських земель до Радянської України у складі СРСР. Порівняйте політику СРСР та Царської Росії щодо західних українських земель у роки Першої та Другої світових воєн. Спробуйте пояснити, чому дуже швидко більшість західних українців (які ще недавно покладали великі надії на возз'єднання з УРСР і радо зустрічали Червону Армію) зневірилися у радянському режимі і стали боротися проти нього.

Незважаючи на неоднозначність і суперечливість усіх процесів, які відбувались в західноукраїнських землях, об'єднання у межах однієї держави більшості українських етнічних територій стало надзвичайно важливою подією, важливим кроком у розв'язанні українського питання, насамперед на користь СРСР.

Яка стратегічна ситуація склалася напередодні радянсько-німецької війни? Проаналізуйте співвідношення військових сил СРСР і Німеччини та становище на радянсько-німецькому кордоні напередодні війни? Чи мало угруповання радянських військ оборонний характер? Чому напередодні радянсько-німецької війни найбільше угруповання радянських військ знаходилося в Україні?

22 червня 1941 року нацистська Німеччина напала на СРСР. Почалася Велика Вітчизняна війна. Чому німецьким військам у перший місяць війни вдалося захопити значну частину території України? Схарактеризуйте сутність і причини прорахунків військово-політичного керівництва СРСР. У період з червня по жовтень 1941 року Червона Армія зазнавала однієї поразки за іншою. Дайте загальну характеристику бойових дій на Південно-Західному і Південному фронтах наприкінці 1941 року. До кінця 1941 року німці окупували майже всю Україну. Катастрофічною поразкою закінчилась наступальна операція радянських військ під Харковом у травні 1942 року. У боях загинуло три армії, а 250 тис. радянських бійців потрапило до фашистського полону. 22 липня 1942 року після захоплення німцями м. Свердловська Ворошиловградської області вся територія України була окупована. Початковий період війни виявився трагічним для Радянського Союзу.

З початку війни урядом була проведена величезна робота по мобілізації сил і організації опору ворогу. Які заходи вживалися щодо мобілізації сил на відсіч німецькій агресії? Розкрийте зміст директиви «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей». Країна перетворилася на єдиний воєнний табір, де все життя підпорядковувалось одній меті – розгрому агресора. Розкрийте сутність гасла «Все для фронту, все для перемоги!» Наведіть приклади героїчного опору радянських військ і трудового подвигу

народу, завдяки яким було зірвано план блискавичної війни, розвіяно міф про непереможність німецької армії і підготовлено умови для майбутньої перемоги. Радянське командування отримало час для накопичення резервів і підготовки планів контрнаступу. У перші дні війни були створені надзвичайні органи. Вже 22 червня 1941 року утворилася Ставка Головного командування під керівництвом С. Тимошенка.

Згодом Ставку (тепер уже Верховного Головного Командування) очолив Й. Сталін. 30 червня був утворений Державний Комітет оборони (ДКО) на чолі зі Сталіним, що сконцентрував у своїх руках усю державну, господарську та військову владу в країні. Розглядаючи це питання, зверніть увагу на те, що в умовах війни сталінський режим продовжував керувати країною звичайними тоталітарними методами: залякуванням, насильством та репресіями, депортаціями цілих народів.

В Україні німці встановили жорстокий окупаційний режим, основною метою якого було зламати опір місцевого населення. Які плани виношувала нацистська верхівка? У чому полягала сутність окупаційного режиму? Згідно з расовою доктриною нацистів, усі слов'яни були людьми другого сорту, і їхня роль зводилася до того, щоб служити німецькій расі. Гітлер вважав Україну першочерговим об'єктом німецької колоніальної експансії. Сюди планувалося переселити німецьких колоністів. Українці підлягали частковому знищенню або витісненню за межі України. Частина населення передбачалося використати на некваліфікованих роботах. До чого призвела б реалізація цієї політики?

За роки війни фашисти закатували на українській землі понад п'ять мільйонів осіб, у тому числі майже 1,9 млн радянських полонених. (Згадайте трагедію Бабиного яру в Києві і Дробицького яру в Харкові). З України до Німеччини на каторжні роботи було вивезено 2,4 млн юнаків і дівчат. Каральними загонами СС було спалено 250 населених пунктів, часто разом з їх жителями. В роки окупації в Україні існувало понад 50 гетто і понад 180 великих концентраційних таборів. В Німеччину з України вивозились сировина, матеріальні цінності, витвори мистецтва тощо.

Звичайно, необмежений кривавий терор не міг довго залишатися безкарним. Незабаром після приходу німців активізувався підпільний і партизанський рух. У своєму розвитку партизанський рух пройшов кілька етапів, від зародження до широкого розгортання та активізації боротьби з окупантами. Чому перші партизанські загони і диверсійні групи зазнали поразки від німців у перший рік війни? Розкажіть про розгортання в Україні бойових дій партизанських формувань під командуванням О. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова та ін. У травні 1942 року при Ставці Верховного Головнокомандування було створено Центральний штаб партизанського руху. В червні почав діяти Український штаб партизанського руху. Він налагодив координацію дій партизанських загонів з операціями Червоної Армії. У 1943 році партизанський рух перетворився на справжній другий фронт; для боротьби з партизанами німецьке командування змушене було відкликати з фронту до 120 тис. солдатів і офіцерів.

На Волині та Поліссі в жовтні 1942 року Організація Українських Націоналістів (ОУН) заснувала Українську повстанську армію (УПА). Схарактеризуйте дії ОУН-УПА в умовах німецької окупації. Керівники УПА проголосили тактику боротьби на два фронти – проти німців та Радянської влади. Лише у жовтні-листопаді 1943 року УПА провели 47 бойових дій проти німців і 54 – проти радянських партизанів. Головною метою УПА проголосила відродження української державності.

Переломним моментом війни стала Сталінградська битва. Дайте коротку характеристику подій на Сталінградському фронті. Розгром німців під Сталінградом поклав початок контрнаступу Червоної армії і визволенню українських земель від німецько-фашистських загарбників. Влітку 1943 р. Гітлер спробував перехопити стратегічну ініціативу. Однак розпочатий ним наступ на Курській дузі провалився. Радянські війська перейшли в контрнаступ і 23 серпня 1943 року зайняли Харків. Розкажіть про Харківщину в роки Великої Вітчизняної війни. У вересні-жовтні Червона армія прорвала лінію німецької оборони на Дніпрі і 6 листопада вступила до Києва. Розкрийте значення битви за Дніпро. Дайте загальну характеристику бойових дій за визволення України в 1943 році.

1944-1945 роки – це завершальний етап Великої Вітчизняної війни, результатом якого було, визволення України від фашистських агресорів і повний розгром гітлерівської Німеччини. На завершальному етапі по всьому фронту здійснювались наступальні операції силами усіх чотирьох Українських фронтів. Україна від Полісся до Чорного моря була суцільним театром воєнних дій. У січні-лютому 1944 року в районі Корсунь-Шевченківського радянські війська оточили і знищили 80-тисячне угруповання ворога. Ця перемога відкрила шлях на Правобережжя. У лютому-березні радянські війська звільнили Луцьк, Проскурів, Чернівці, Вінницю, Тернопіль, форсували Південний Буг і вийшли на державний кордон з Румунією. В липні 1944 року у ході Львівсько-Сандомирської операції було звільнено Львів. У жовтні 1944 року в результаті успішної Карпато-Ужгородської операції було звільнено Закарпаття.

Успішно розгортався наступ і на півдні України. 10 квітня 1944 року ворога вибили з Одеси, а 9 травня було визволено Севастополь. В жовтні 1944 року завершилось звільнення всієї території України. На завершальному етапі війни посилилась боротьба в тилу німецьких військ: зросла кількість і посилилась активність партизанських загонів, підпільних організацій, що брали участь в усіх битвах цього періоду війни, руйнували німецькі комунікації, знищували склади, здійснювали глибокі рейди по тилах ворога тощо.

На завершальному етапі війни активізувався процес об'єднання українських земель. На Тегеранській (1943) та Ялтинській (1945) конференціях лідерів держав антигітлерівської коаліції розглядалось питання про повоєнні кордони, у тому числі і України. Розкажіть, як проходили територіальні розмежування між Україною, Польщею, Чехословаччиною, Румунією. Які землі були повернуті Україні? Значення цих подій важко

переоцінити: вперше за багато століть усі українці отримали можливість і право жити в межах однієї держави.

Останню крапку у розгромі гітлерівської Німеччини поставила Берлінська операція, здійснена силами двох Білоруських та Першого Українського фронту загальною чисельністю 2,5 млн. воїнів. Акт про безумовну капітуляцію Німеччини керівник штабу головного командування вермахту А. Йодль підписав у присутності представників США, Великобританії, Франції, СРСР 7 травня 1945 р. у м. Реймсі.

Наступний день, 8 травня, вважається першим днем миру після закінчення Другої світової війни в Європі та відзначається в більшості її країн-учасниць. В СРСР Днем Перемоги було проголошено 9 травня.

2 вересня 1945 р. Друга світова війна закінчилася підписанням акту про капітуляцію Японії. Офіційно вона тривала шість років і один день.

Підсумки війни. Радянсько-німецький фронт був основним фронтом Другої світової війни. У ході війни український народ зазнав величезних людських втрат: 3 млн. громадян загинуло на фронтах; 5,5 млн. – у зоні окупації; 2, 4 млн. – насильно вивезені у Німеччину. Загальні втрати цивільного і військового населення (близько 8 млн. українських громадян), за різними підрахунками, не поступаються, а то й перевищують загальні німецькі втрати протягом усієї Другої світової війни. Всього ж разом із депортованими, емігрантами, тими, хто не повернувся з евакуації, втрати становлять 14,5 млн. чоловік. Нацисти знищили в Україні близько 1 млн. осіб єврейської національності.

За роки окупації та бойових дій в Україні зруйновано понад 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл, 16500 промислових підприємств, понад 400 шахт Донбасу.

Понад 7 млн. громадян України воювали в діючій армії. Український народ дав радянським збройним силам полководців і флотоводців. Серед армійського генералітету в роки війни налічувалось близько 300 українців. Більше ніж половину з фронтів, що діяли в період війни, очолювали маршали та генерали – українці за походженням (А. Єрмоменко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, Р. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко та ін.).

Понад 1700 українців – воїнів Червоної Армії були нагороджені орденами і медалями, 1983 осіб були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Серед 113 двічі Героїв – 32 з України, а льотчик І. Кожедуб – тричі. Понад 2,5 млн. українців – нагороджені орденами і медалями.

Великим був внесок України у створення матеріально-технічної бази перемоги над Німеччиною. Громадяни України самовіддано працювали у складі трудових колективів промислових підприємств, що виробляли військову техніку і боєприпаси; в колгоспах і радгоспах, які постачали продовольство для армії та промислових центрів.

Визнанням заслуг наших співвітчизників у боротьбі з нацистською Німеччиною є те, що міжнародне співтовариство держав 1945 р. надало право Україні бути співучасницею в створенні Організації Об'єднаних

націй. (ООН).

Значення Перемоги 1945 р. є неперехідним для українського народу і справляє морально-політичний вплив на нинішній стан суспільства. Найголовніший підсумок війни – крах нацистських планів про перетворення України в колонію Німеччини, а її населення – в рабів. По завершенню Другої світової війни переважна більшість українських земель опинилася у складі однієї держави – Української РСР. У серцях багатьох українців зародилась надія, що після такої жахливої війни все стане інакшим, кращим.

Однак очікування народу України на соціально-політичні зміни, демократизацію суспільного життя не справдилися. Навпаки, багатьох людей було піддано утискам каральних органів, під підозрою знаходилося населення, яке перебувало на окупованій території. Жорстким репресіям піддавалася значна частина військовополонених. За нелояльність до сталінського режиму була застосована масова депортація національних меншин. Так, у 1944 р. таку акцію проведено в Криму: виселено 191 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12, 4 тис. болгар, 10 тис. вірмен. У січні 1944 р. була розпочата депортація осіб з Західної України, підозрюваних у зв'язках із націоналістичними організаціями.

Практичне заняття 12. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1964 РР.)

Теоретичні питання

- Наслідки німецької окупації та відбудова народного господарства України після війни. Урегулювання територіальних питань. Голод 1946 – 1947 рр.
- Західноукраїнські землі у 1945 – 1953 рр.
- Спроба лібералізації суспільно-політичного життя у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст.. Перші кроки "десталінізації".
- Зародження дисидентського руху. Громадсько-літературний рух "шістдесятників".

Питання для самостійного вивчення

1. Міжнародне становище України після закінчення Другої світової війни.
2. Голод в Україні 1946 -1947 рр.
3. Дисидентський рух в Україні.
4. Здобутки і проблеми розвитку культури в післявоєнний період.

Проблемно-пошукові питання

1. Чим була зумовлена діяльність ОУН-УПА у 1946 – 1953 рр.?
2. Визначити суть політики "десталінізації" та її основні наслідки.
3. У чому полягала сутність культурницької місії "шістдесятників" та дисидентів?
4. Якими були мета і наслідки операції «Вісла»?

Теми доповідей та повідомлень

1. Ліквідація Української греко-католицької церкви.
2. Реформаторська діяльність М. Хрущова, її наслідки.
3. Рух «шестидесятників» в Україні.

Методичні рекомендації

Повоєнні роки були складними і суперечливими. Це час апогею культу особи Сталіна і водночас кризи командно-адміністративної системи, комуністичного тоталітарного режиму.

Втрати у війні були колосальні. Руйнація українських земель внаслідок війни була жахливою: сума прямих збитків у 5 разів перевищувала капіталовкладення держави в народне господарство протягом усіх трьох довоєнних п'ятирічок. Тому головним завданням перших повоєнних років була відбудова економіки, її переорієнтація на мирні цілі. Як проходила відбудова народного господарства в Україні? Які її особливості?

Далі слід зупинитися на питанні урегулювання територіальних змін. Найсуттєвішими територіальними та геополітичними змінами, що відбулися в повоєнний період, були завершення процесу об'єднання українських земель та формування сучасної території України, а також активізація зовнішньополітичної діяльності УРСР.

Серед повоєнних адміністративно-територіальних змін:

по-перше, врегулювання територіального питання з Польщею;

по-друге, приєднання Закарпаття до УРСР.

по-третє, установлення кордону з Румунією.

Охарактеризуйте ці процеси та їх наслідки.

Зверніть увагу на те, що частина українських етнічних земель залишалася поза межами України: північно-східні райони Слобожанщини і Кубань – у складі РРФСР; південні райони Берестейщини – у складі БРСР; Підляшшя, Холмщина, Посяння, Лемківщина – у складі Польщі; Пряшівщина – у складі Словаччини; частина Мараморощини – у складі Румунії.

Сучасна Україна не має територіальних претензій до своїх сусідів.

Міжнародний авторитет України у повоєнні роки значно зріс. У квітні 1945 р. Україна була включена до складу 47 країн-засновниць ООН. Це було наслідком формально утверджених у 1944 р. прав союзних республік у сфері зовнішніх відносин, що дало їм змогу укласти договори та обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами з іноземними державами. Фактично ж Україна була позбавлена ініціативи у дипломатичних переговорах, самостійності як при їх укладанні, так і при виконанні.

Представники України брали участь у Паризькій мирній конференції, яка проходила в 1946 р. УРСР підписала мирні договори 1947 р. з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією, які були супротивникам СРСР у Другій світовій війні. Протягом другої половини

1940-х рр. – першої половини 1950-х рр. УРСР дозволили вступити до таких міжнародних організацій, як: Міжнародний союз електрозв'язку, Всесвітній поштовий союз, ЮНЕСКО та ін.

У повоєнний час відбулося офіційне затвердження нової радянської символіки УРСР, яке мало відображати її самостійний статус у складі СРСР. 1949 р. було прийнято новий прапор УРСР – червоно-лазурового кольору, 1950 р. затверджено Державний гімн УРСР. Але ці формальні ознаки не змінили фактичного становища України у складі СРСР. Вона залишилася повністю залежною від союзного центру.

Наступне питання стосується завершення радянзації західних областей України. Після звільнення території Західної України від німецької окупації уряд України прийняв рішення, котрі мали на меті відновлення мирного життя.

У грудні 1944 р. при Раді народних комісарів УРСР була утворена Рада допомоги західним областям у відбудові та відродженні цього регіону. Програма індустріалізації регіону включала два напрями: відбудова, реконструкція та вдосконалення традиційних для краю галузей промисловості (нафтогазової, лісопереробної); розвиток нових галузей – машинобудівної, приладобудівної, металообробної та ін.

Вже на кінець 1945 р. до ладу стали 1700 промислових підприємств і близько 500 промислових артілей. Розширювались старі і створювались нові галузі промисловості. У Львові були збудовані заводи: автотранспортувачів, телеграфно-телефонної апаратури, автобусний, сільськогосподарських машин та інструментальний. Вони були обладнані устаткуванням, вивезеним з Німеччини.

У західний регіон з різних кінців СРСР спрямовувалися спеціалісти. Прибуло 2 тис. інженерів і техніків та 13,8 тис. робітників у 1945 – 1948 рр. Водночас місцеві жителі виїздили на роботи у шахтах Донбасу, Казахстану та ін. Метою цього було розчинення, асиміляція соціально-економічного та національного потенціалу західного регіону в загальногосподарському комплексі.

З 1944 р. у західноукраїнському регіоні було відновлено процес примусової форсованої колективізації, яка здійснювалась під суворим політичним контролем з боку партійних організацій і супроводжувалась насильством, масовими репресіями, депортаціями населення краю. Так, у 1946 – 1948 рр. депортовано близько 500 тис. українців, переважно селян. Це спонукало невдоволених селян поповнювати лави УПА і вже зі зброєю в руках виступати проти політики радянської влади.

На початку 1950-х рр. колективізацію у західних областях України було завершено. До середини 1951 р. у колгоспи входило близько 95 % селянських господарств.

Отже, в повоєнний період процес радянзації західноукраїнських земель тривав, він здійснювався в основному командно-адміністративними методами, без відповідного врахування історичних, природних, духовних традицій, без достатньої опори на місцеві кадри і корінне населення.

Рух опору радянській системі на західноукраїнських землях очолила ОУН-УПА. В повоєнний час повстанський рух в західних регіонах умовно можна поділити на два етапи:

- *перший* (1945 – 1946 рр.) – відкрите збройне протистояння великих з'єднань;
- *другий* (1947 – 1950 рр.) – перехід до підпільної боротьби, діяльність невеликих бойових груп.

Метою боротьби після 1944 р. було:

- не дати можливості радянській владі швидко закріпитися у західноукраїнському регіоні;
- утримувати під своїм контролем частину української території, створивши тут альтернативні радянським органам влади національно-державні структури;
- підтримати національний дух населення, вселяти віру у неминучість здобуття української самостійної держави.

Про масштаби антирадянського опору можна судити з таких даних: за 1944 – 1954 рр. повстанці провели 14,5 тис. бойових операцій, в ході яких загинуло до 30 тис. працівників радянських каральних органів, державних установ та військовослужбовців.

У боротьбі з підпіллям надзвичайні права одержали так звані "особливі відділи НКВС". Своїм завданням вони вважали не тільки знешкодження збройного опору ОУН-УПА, а й залякування населення (оголошення сіл "бандитськими", прилюдне демонстрування вбитих повстанців, спалення та вирубування лісових масивів тощо). Для здійснення заходів із блокування та прочісування великих територій використовувались також війська Прикарпатського військового округу. Це була війна між регулярними частинами Червоної Армії, спецпідрозділами НКВС, бійцями винищувальних батальйонів (із місцевого радянського активу) і частинами УПА.

Чи все було справедливим і однозначним у цій боротьбі? Відповідь аргументуйте.

Загибель командувача УПА Р. Шухевича 5 березня 1950 р. на Львівщині стала своєрідним поворотним пунктом, після чого фактично закінчився організований опір на західноукраїнських землях, хоча окремі невеликі загони УПА та рештки підпілля продовжували ще діяти до середини 1950-х рр.

Отже, в післявоєнні роки УПА та її координаційний воєнно-політичний центр, утворений в липні 1944 р., – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) були, по суті, єдиною силою в Радянському Союзі, яка організовано вела боротьбу проти сталінізму і тоталітаризму.

Важливе значення має розгляд питання про ліквідацію Української Греко-католицької церкви. Після смерті митрополита Андрея Шептицького 1 листопада 1944 р. за ініціативою радянських органів безпеки – НКВС та особисто Й. Сталіна розпочалась ліквідація УГКЦ (як незалежної від

радянських органів влади інституції та єдиної ланки зв'язку українців із Заходом). Звинувачували церкву в колабораціонізмі з німецькими нацистами і підтримці українського руху опору. Підготуйте розповідь про ці події. Якими були наслідки?

У вересні 1953 р. офіційно першим секретарем ЦК КПРС обрано М. Хрущова. Почався період лібералізації усіх сфер суспільного життя, що згодом дістав назву "хрущовська відлига". Термін означає пом'якшення тиску командно-адміністративної системи управління суспільством і характеризує час керівництва КПРС М. Хрущова, коли відбувалося потепління політичного і суспільного життя в СРСР та УРСР, було зроблено перші спроби реформувати радянське суспільство.

Насамперед, відбуваються зміни в політичному апараті та зароджуються основні напрями хрущовських реформ. Це:

- пріоритет капіталовкладень в аграрний сектор; підвищення закупівельних цін на продукцію колгоспників; збільшення площі орних земель за рахунок освоєння цілинних та перелогових земель; зростання парку с/г машин та техніки шляхом підпорядкування деяких секторів важкої промисловості для реалізації цих завдань; залучення до реформ широких верств суспільства та його громадських інститутів.

Перші кроки нового партійного лідера привернули на його бік симпатію населення. Було відкрито для вільного відвідування Кремль. М. Хрущов здійснював поїздки по країні, проводив зустрічі з трудовими колективами. Було ліквідовано Державне управління таборами (російською – ГУЛАГ). Ці зміни мали вагоме значення для зміцнення позицій Хрущова, але вони ще не означали повної перемоги Першого секретаря ЦК КПРС над консервативним крилом в радянському керівництві.

Лібералізація суспільно-політичного життя почалася з XX з'їзду КПРС 14 лютого 1956 р., на якому зі звітною доповіддю виступив М. Хрущов. Кульмінацією роботи з'їзду стало закрите засідання, на якому Хрущов вперше навів численні факти зловживань, некомпетентності, фальсифікацій ряду судових справ щодо партійних, військових, наукових кадрів. Він вперше за десятки років замовчування ознайомив делегатів з так званим Ленінським заповітом. Таким чином, XX з'їзд КПРС поклав початок процесові реабілітації жертв сталінських масових репресій. Наскільки успішним і послідовним був цей процес?

У 1961 р. відбувся XXII з'їзд КПРС, який проголосив курс на розгорнуте будівництво комуністичного суспільства в СРСР; висунуто гасло – створення матеріально-технічної бази комунізму за 20 років; був задекларований основний принцип – "Все в ім'я людини, все для блага людини". Для прискорення темпів соціально-економічного розвитку Хрущов робив спроби реформувати промисловість та сільське господарство. Які саме заходи було запроваджено? Чи можна вважати реформи М. Хрущова успішними?

Варто зазначити, що для духовного життя України, як і інших республік СРСР, хрущовська "відлига" стала помітним культурно-національним пробудженням, очищенням від найбільш негативних явищ сталінщини, від грубого свавілля і терору. Під тиском громадськості переглядалися деякі стереотипи культурної політики, зростав інтерес до національних духовних цінностей, розгорнулася реабілітація репресованих діячів науки, культури, мистецтва. Невдовзі після XX з'їзду партії були реабілітовані письменники В. Блакитний, В. Чумак, М. Ірчан, Г. Косинка, І. Микитенко, З. Тулуб, відомі діячі української культури – драматург М. Куліш, режисер Л. Курбас, кінорежисер О. Довженко, припинилися нападки на А. Малишка, Рильського, В. Сосюру, були зняті звинувачення з композиторів В. Мураделі, Г. Жуковського, Б. Лятошинського, М. Колесси. Треба лише мати на увазі, що це була реабілітація людей, а не тих ідей і цінностей, які вони сповідували.

Лібералізація позитивно вплинула на морально-духовну атмосферу, стимулювала творче, наукове і культурне життя, сприяла підвищенню інтересу до історії України, її культури, традицій, звичаїв, мови. Було започатковано періодичні видання ("Радянське літературознавство", "Українського історичного журналу"), відновлено часопис "Всесвіт". Арсенал літературно-художніх і мистецьких творів поповнюється новою тематичною спрямованістю, жанрами і філософським осмисленням минулого і сучасного, стали проростати дослідницькі й аналітичні тенденції художнього пізнання. Дедалі більшого поширення набувають історичний роман, документальна повість, але догматичні схеми, кон'юктура, заідеологізованість стали досить помітними в творчості багатьох літераторів і художників.

Доба "відлиги" дала щедрий ґрунт для появи покоління "*шістдесятників*". Творча молодь виступила проти лакування і прикрашання дійсності, намагалась ламати догми і шаблони. Її творчість виходила не лише за рамки традиційних форм, за межі методу "соцреалізму", а й звучала як протест проти системи, ідеологічних обмежень в галузі культури, пробуджувала національну свідомість. Це була спроба розкріпачення духу, її робили поети, прозаїки, вчені, художники, музиканти, юристи – В. Симоненко, І. Світличний, Л. Костенко, Є.Сверстюк, Д.Павличко, В. Стус, А. Горська, В. Зарецький, В. Чорновіл, О. Заливаха та ін. Після нищення і цькування української духовності в 30-40-х рр. початок 60-х рр. заявив про себе як спроба нового національно-культурного пробудження і відродження, вияв нонконформізму.

Коли реформи Хрущова почали задихатися, коли знову активізувалась політична цензура, посилювались переслідування, зародився *дисидентський рух*, в якому можна виділити самостійницьку, правозахисну, марксистську, релігійну і соціально-економічну течії. У списку дисидентів можна назвати майже тисячу осіб, які представляли усі регіони України (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, П. Григоренко, М. Руденко, О. Бердник та ін.). Дисидентський рух стає помітним фактором суспільно-політичного життя, його лідери чіткіше

формулюють основну мету та орієнтири, завдяки "самвидаву" в маси проникають опозиційні погляди та ідеї. У суспільстві, в якому домінували страх, апатія, пасивність, дисидентський рух був реальною моральною та ідеологічною загрозою системі, оскільки зберігав і формував гуманістичні, демократичні, національні та суспільні ідеали, наближав час утвердження незалежної демократичної держави.

Яким чином державним органам вдалося порівняно легко розправитися з учасниками опозиційного руху і приховувати від українського народу і світової громадськості наявність таких сил в Україні?

Чи відчули благотворний вплив "відлиги" всі сфери української культури: театр, музичне мистецтво, хореографія, образотворче мистецтво, архітектура, кіномистецтво?. Відповідь обґрунтуйте.

Практичне заняття 13. УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО СВОБОДИ І НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Теоретичні питання

- Соціально-економічне становище України в 1965 – 1986 рр. Кризові явища в розвитку радянської системи.
- Русифікаторський наступ тоталітарної держави на духовність українського народу. Особливості національно-демократичного руху в Україні.
- Загострення кризи тоталітарної системи в Україні у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр.
- Перебудова в Україні, її особливості. Припинення діяльності КПРС та становлення і розвиток багатопартійності в Україні.
- Декларація про державний суверенітет України. Розпад СРСР: причини та наслідки. Україна і країни СНД.

Питання для самостійного вивчення

1. Наростання консервативних тенденцій в політичній і суспільній сферах в період «Застою».
2. Особливості українського мистецтва періоду "соцреалізму".
3. Історичне значення Декларації про державний суверенітет України.

Проблемно-пошукові питання

1. Чому економіка України розвивалася екстенсивним шляхом? Які причини та наслідки цього?
2. Чому аварію на Чорнобильській АЕС вважають катастрофою глобального масштабу?
3. У чому проявився русифікаторський наступ тоталітарної держави на духовність українського народу в 70-80-х роках ХХ ст.?
4. Чому соціалізм в СРСР не зміг пристосуватися до умов НТР та використати її досягнення для добробуту всього суспільства?

Теми доповідей та повідомлень

1. Участь УРСР в ООН.
2. Діяльність Української Гельсінської групи.

3. Україна і процес перебудови в СРСР.

Методичні рекомендації

Політична верхівка СРСР у роки правління генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва (1964 – 1982 рр.) характеризувалася крайнім консерватизмом. Її діяльність була спрямована переважно на збереження в незмінному вигляді існуючого режиму. Реформи, започатковані попередником Л. Брежнєва М. Хрущовим були припинені. Коли стала очевидною утопічність програми побудови комунізму за 20 років (до 1980 р.), прийнятої М. Хрущовим, було оголошено, що СРСР вступив у новий етап – "зрілий", або "розвинутий" соціалізм (фактично це був "застій", який називали "стабілізацією").

Згортання економічної реформи (1965 р.) означало придушення господарської ініціативи, ледь помітної самостійності підприємств, нових економічних методів управління виробництвом, повернення командно-адміністративної системи до звичних директивних засобів керівництва. Панівним залишився екстенсивний шлях розвитку виробництва.

У результаті основні виробничі фонди України у 1966 – 1985 рр. зросли в 4 рази, однак національний дохід знизився у 2,5 рази, реальні доходи населення – у 2,6 рази. Спрацьованість основних виробничих фондів у 1985 р. становила 43 %.

Хронічним стало невиконання "накреслених" партійними з'їздами планів. Тому у 1970 – 1980-х рр. поширилася практика коригування планів у бік зниження. Плановість і волюнтаристські встановлені показники перетворило країну у суспільство тотального дефіциту. Наслідком такої політики стало значне відставання від досягнень світового НТП.

Погіршувалось становище на селі. За період з 1966 – 1985 рр. посівні площі в республіці скоротилися на 1,1 млн. га. Запроваджена протягом 1970-х років механізація характеризувалася постачанням селу техніки низької якості. Надмірна хімізація вилилась у забруднення земель та сільськогосподарської продукції, а меліорація призвела до розорювання родючих земель та порушення екологічного балансу. Відсталася система переробки й зберігання сільськогосподарської продукції спричиняла втрати понад 30 % врожаю.

Остаточно з'ясувалося, що колгоспно-радгоспна система господарювання на селі виявила цілковиту нездатність забезпечити високоефективне функціонування. Не допомогло й прийняття у 1982 р. "продовольчої програми", яка на середину 1980-х рр. провалилася. У багатьох регіонах виникли труднощі з поставками продовольства.

Погіршилися й демографічна ситуація в Україні. Так, природний приріст українського населення зменшився з 13,6 на 1 тис. осіб у 1960 р. до 3,4 на 1 тис. осіб у 1980 р. Середня тривалість життя з кінця 1970-х до середини 1980-х рр. скоротилася з 70 до 68 років.

Відбулися зміни в кількісному складі корінної національності: 73,6 % українців та 21,1 росіян у 1979 р. проти 76,8 % українців і 16,9 % росіян у

1959 р. Відбувся відплив українців за межі республіки на освоєння цілих земель, будови, розробки нафтових родовищ у Сибіру. Натомість в УРСР прибуло протягом 20 років (1959 – 1979 рр.) 2 млн. росіян. Усе це призводило до занепаду національної самобутності та самоідентичності.

В політиці та ідеології відбувався процес консерватизму, догматизму, повернення до неосталінізму. В ці роки з'являються "нові" теорії як творчий розвиток марксизму-ленінізму: про "розвинутий соціалізм", "радянський соціалістичний спосіб життя", "комуністичну працю" тощо.

Відбулась підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудівників у радах. З одного боку, зростала кількість народних обранців у владних структурах, а з іншого боку, вибори проходили безальтернативно, на основі завчасно підготовлених списків. Більшість депутатів виконували декоративну роль і реальної влади не мали.

Відбулось фактичне перетворення КПРС на ядро державної структури, зосередження в її руках усієї повноти влади, зведення нанівець самостійності громадських організацій, їх практичне одержавлення. Комуністичну партію України у так званий брежнєвський період очолювали два лідери, які обстоювали різні моделі розвитку республіки: П. Шелест (1963 – 1972) – автономізаційну, українського націонал-комунізму; В. Щербицький (1972 – 1989) – централістську, вірнопіддану центру.

За часів В. Щербицького була прийнята нова Конституція УРСР, затверджена позачерговою сесією Верховної Ради УРСР у квітні 1978 р. Вона була майже точною копією Конституції СРСР 1977 р. Українська мова перестала існувати як державна в Українській РСР. Конституція обмежувала ще більше самодіяльність республіки, особливо у господарській сфері. Декларувалися ліберальність політичної системи, широкі права народу, державний суверенітет аж до можливості виходу з СРСР. Усе це не заважало КПРС застосовувати на практиці диктаторську форму правління, а за спробу користуватися окремими конституційними правами переслідувати аж до ув'язнення. Для закріплення панування КПРС вводилася спеціальна 6-та стаття, якою КПРС проголошувалася керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи.

Отже, політичне життя в країні дедалі більше набувало антидемократичного, тоталітарного характеру, наростало відчуження партійної верхівки від основної маси комуністів і партії від народу, посилювався ідеологічний диктат. Така політика не вирішувала назрілих проблем, а навпаки, продовжувала і стимулювала поглиблення кризових явищ.

Викривлене тлумачення інтернаціоналізму, надуманість та абсолютизування категорій "радянський народ", "злиття націй", гаслом яких було "відмирання національних мов", на практиці виявилось в республіці у посиленні русифікації освітніх закладів. Так, у 1978 р. вийшла партійна постанова "Про заходи щодо подальшого вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках" (майже всі вузи

перейшли на викладання російською мовою; число учнів, які вивчали в школах українську мову зменшилося до 49 %, в той час як українці в УРСР становили 73 % населення).

У травні 1983 р. Політбюро ЦК КПРС розглянуло питання про додаткові заходи щодо вивчення російської мови (вчителям російської мови встановлювалися 15 % надбавки до ставок).

У схвалених ЦК КПРС 10 квітня 1984 р. і Верховною Радою СРСР 12 квітня 1984 р. "Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійно-технічної школи" зазначалося, що "вільне володіння російською мовою повинно стати нормою для молоді, яка закінчує середні навчальні заклади". Поряд з цим у республіці не було прийнято жодної постанови щодо поліпшення вивчення рідної мови.

Внаслідок цього у першій половині 1980-х років в обласних центрах і в Києві українські та мішані російсько-українські школи становили лише 28 %, а російські – 72 %. В інших великих містах республіки їх було відповідно 16 і 84 %. У Донецьку не було жодної української школи. Таке саме становище склалося і в дошкільних закладах. Більшості українських наукових журналів довелося переходити на російську мову.

З 1969 р. влада посилювала ідеологічний тиск на інтелігенцію. Письменників, митців, вчених картали в пресі і на зборах творчих спілок за "аполітичність", "ідейну незрілість", "формалізм", "націоналізм", "відхід від партійної лінії", "ідеалізацію минулого", "смакування національної самотності". Проти інакодумців знову почалися репресії, які досягли апогею в 1972 р. Процес реабілітації багатьох незаконно засуджених людей, повернення їх чесного імені було припинено. Під ударами тоталітаризму пішли з життя і лише за те, що любили Україну, мову, культуру свого народу, поети В. Симоненко і Я. Кисельов, прозаїк Г. Тютюнник.

Починаючи з 1977 р. об'єктом переслідувань і репресій стали члени Української Гельсінської Спілки (УГС), що утворилася в Україні у листопаді 1976 р. Серед них – М. Руденко, О. Бердник. Чотири члени групи – В. Стус, О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко – загинули в таборах.

Критичне становище, в якому опинився СРСР у середині 1980-х рр., диктувало необхідність радикальних перетворень. Зміни у внутрішній і зовнішній політиці почалися, коли у березні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М. Горбачова. На пленумі ЦК КПРС у квітні 1985 р. М. Горбачов уперше заявив про потребу докорінних змін в економіці і політиці, соціальному і духовному житті. Тому квітень 1985 р. вважається початком *перебудови* в СРСР, хоча саме поняття "перебудова" з'явилося дещо пізніше.

Приступаючи до чергових реформ, керівництво держави вважало, що достатньо лише виправити окремі негативні риси радянської системи, і "соціалізм з людським обличчям" матиме майбутнє. Було проголошено курс:

- на *прискорення* соціально-економічного розвитку, реформування радянського суспільства в цілому;

- демократизацію всіх сфер суспільного життя;
- запровадження *гласності* і "нового мислення", яке підкреслювало пріоритет загальнолюдських цінностей над класово-політичними.

М. Горбачов відновив розпочатий М. Хрущовим процес десталінізації. Були оприлюднені драматичні сторінки і трагічні факти радянської історії. Припинили глушити закордонні радіостанції. Радянські війська були виведені з Афганістану, розпочалось їх виведення з країн Східної Європи, що спричинило падіння там комуністичних режимів, падіння Берлінської стіни та об'єднання Німеччини. Це означало завершення "холодної війни" між Заходом і СРСР.

Доведіть, що перебудова мала суперечливий характер і була приречена на поразку. Які особливості перебудови в Україні?

Слід підкреслити, що політичне життя в Україні на завершальному етапі перебудови відзначалося активністю та інтенсивністю, а кризовий стан в КПУ все більше нарастав. Гостра боротьба в парламенті і суспільстві завершилась прийняттям 16 липня 1990 р. *"Декларації про державний суверенітет України, яка проголосила"*: верховенство влади республіки на своїй території; неподільність й недоторканість території України; право республіки на власну економічну політику, власні збройні сили, вільне національно-культурне відродження тощо. Однак Декларація не мала сили закону і реалізовувалась дуже повільно.

Чи слід недооцінювати досвід перебудови?

Практичне заняття 14. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ. РОЗГОРТАННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

Теоретичні питання

- Акт проголошення незалежності України. Визначення стратегії внутрішньої і зовнішньої політики. Дипломатичне визнання України.
- Формування законодавчих, виконавчих та судових інститутів влади незалежної України. Особливості державотворчих процесів. Прийняття Конституції України.
- Формування Збройних Сил незалежної України.
- Державна символіка України.

Питання для самостійного вивчення

1. Референдум 1 грудня 1991 р. та його результати.
2. Роль української діаспори у національно-культурному відродженні України.
3. Значення культури у процесі державотворення.

Проблемно-пошукові питання

1. Розкрити сутність поняття "державне будівництво" і прокоментувати його складові в Україні.
2. Чому конституційний процес у незалежній Україні відбувався сповільнено?
3. Національно-державне відродження українського народу стало дійсним фактом. Що лежить в його основі - суб'єктивні чинники чи об'єктивні обставини? Відповідь обґрунтуйте.

Теми доповідей та повідомлень

1. Дипломатичне визнання України.
2. Історія національної символіки України.
3. Історичні попередники Конституції України.

Методичні рекомендації

Спроба консервативного табору політичних сил в СРСР перейти до активних дій, силою взяти реванш знайшла своє втілення у здійсненні 19-21 серпня 1991 р. державного перевороту. Але демократичним силам вдалося вистояти й перемогти путчистів, і *24 серпня 1991 р.* Верховна Рада України прийняла історичної ваги документ "**Акт проголошення незалежності України**". Так припинила існування УРСР і з'явилася нова держава – Україна. Відтепер Україна – незалежна демократична держава з неподільною і недоторканою територією, на якій чинними є лише власні Конституція, закони та постанови уряду. 4 вересня 1991 р. вперше під куполом Верховної Ради України замайорів національний синьо-жовтий український прапор.

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. стало закономірним наслідком багатовікового прагнення українського народу до своєї державності. 1 грудня 1991 р. відбувся перший в незалежній Україні *референдум* щодо підтвердження Акту проголошення незалежності України. Всупереч побоюванням демократичних сил, що народ може не проголосувати за цей документ, "за" висловилося понад 90 % громадян з тих, хто взяв участь у референдумі. Абсолютна більшість громадян України сподівалась на краще життя в своїй державі.

Одночасно відбулися *вибори Президента України* на альтернативній основі (претендентами на цю посаду було сім осіб). Першим президентом незалежної України став голова Верховної Ради України Л. Кравчук, за якого проголосувало 61,6 % виборців.

5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України Л. Кравчук склав присягу Президента України. Цього ж дня Верховна Рада України прийняла звернення "До парламентаріїв і народів світу", в якому проголошувала, що договір 1922 р. про утворення СРСР Україна вважає стосовно себе недійсним і неіснуючим.

8 грудня 1991 р. три держави (Росія, Україна, Білорусь), які підписали союзний договір 1922 р., заявили, що СРСР як держава – суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність – припиняє своє існування. Утворюється *Співдружність Незалежних Держав*. Кожна з них забезпечує

своїм громадянам рівні права і свободи, визнає і поважає територіальну цілісність інших членів співдружності, недоторканість існуючих кордонів, гарантує їхню відкритість, свободу пересування і передачі інформації.

21 грудня 1991 р. в Алма-Аті про приєднання до СНД заявили й інші республіки колишнього СРСР (крім країн Балтії та Грузії). СРСР перестав існувати. Незалежність України стала реальністю й була визнана всіма колишніми радянськими республіками, світовим співтовариством. Свою незалежність Україна здобула за винятково сприятливого збігу внутрішніх та зовнішніх обставин, без кровопролиття, мирним шляхом.

Отже, невдала спроба державного перевороту у серпні 1991 р. прискорила розпад СРСР. Охарактеризуйте причини розпаду СРСР.

Далі слід зупинитися на питанні, присвяченому формуванню законодавчих, виконавчих та судових інститутів влади незалежної України.

Пріоритетні напрямки державотворчого процесу після прийняття Акта проголошення:

Встановлення недоторканості кордонів, регламентування їх режиму, порядку охорони, перетину.

Верховною Радою України були прийняті:

Закон «Про державний кордон України» (4 листопада 1991 р.);

Закон «Про прикордонні війська України».

12 грудня 1991 р. видано Указ Президента України «Про утворення державного митного комітету України».

Реконструкція Збройних Сил і започаткування процесу розбудови армії як важливої ознаки держави та гарантії її захисту.

24 серпня прийнято постанову Верховної Ради "Про військові формування в Україні", згідно з якою усі війська, дислоковані на території України, підпорядковуються ВР.

Відповідно до Закону України "Про Збройні сили України"(6 грудня 1991 р.) більшість військовиків на території України добровільно склали присягу на вірність українському народу. Законом проголошувалося, що Україна як незалежна держава створює власні збройні сили у складі Військ наземної оборони, Військ повітряного простору, Військово-морських сил. Було створено Міністерство оборони України. У Збройних Силах України впроваджувалася державна мова та військово-патріотичне виховання на національно-історичних традиціях українського народу, заборонялася діяльність у військах будь-яких політичних партій і рухів. Окремою постановою було затверджено текст військової присяги.

Створення Національної гвардії України для охорони внутрішнього громадського порядку.

Створення Служби національної безпеки України (постанова ВР від 20 вересня 1991 р. «Про створення служби національної безпеки»).

Формування трьох основних гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової.

Верховна Рада є єдиним органом законодавчої влади. Вона обирається один раз на чотири роки у складі 450 народних депутатів. Це –

парламентський орган, який відображає настрої, політичні прагнення, рівень свідомості й культури нашого суспільства. Головне завдання діяльності ВР – створення системи законодавства, яка базується на національному й міжнародному досвіді.

Принципово новим елементом державної влади в Україні стало запровадження *посади Президента України*. Згідно із законом «Про запровадження поста президента України» (5 липня 1992 р.) Президент є главою держави і главою виконавчої влади. Він пропонує для затвердження ВР персональний склад Кабінету Міністрів та Прем'єр-міністра.

Вищим органом *виконавчої влади* є уряд – кабінет Міністрів, а робочими органами – міністерства, відомства і державні комітети. Кабінет Міністрів у межах своїх повноважень здійснює заходи щодо забезпечення національної безпеки та обороноздатності країни, розробляє та вирішує практичні питання соціально-економічного розвитку та ін.

Судова влада в Україні покликані здійснюється Верховним Судом, загальними, арбітражними та військовими судами. Нагляд за їх діяльністю, за точним виконанням законів на території держави відповідно до закону "Про прокуратуру, прийнятого 5 листопада 1991р., повинна була здійснювати Генеральна прокуратура.

Запровадження Державної символіки України. 15 січня 1992 р. указом Президії ВР України затверджено мелодію державного гімну "Ще не вмерла України"(музика М. Вербицького), текст зі змінами (автор – П. Чубинський) було прийнято 2000 р.

28 січня 1992 р. – затверджено синьо-жовтий прапор як Державний прапор України, 19 лютого 1992 р. – затверджено малий герб України – тризуб, він же став головним елементом майбутнього великого Державного герба України.

Важливим здобутком незалежної держави є її громадянство.

8 жовтня 1991 р. ВР України прийняла Закон "Про громадянство України". Він визначив громадянство як невід'ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство. Громадянство надавалося усім, хто проживав на території України, на момент вступу в дію закону не був громадянином іншої держави і не заперечував проти цього. Подвійне громадянство законом не допускалося. Це мало принципове значення для утвердження національної державності.

Створення власної грошової одиниці. Спершу було введено купони, які з 10 січня 1992 р. виконували роль такої собі валюти. 25 серпня 1996 р. Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні», яким передбачалося введення у загальний обіг постійної національної валюти – гривні.

Встановлення дипломатичних відносин з іншими державами. Першими визнали Україну Польща, Канада, Угорщина, Литва, Латвія, Росія, Болгарія. Дотепер це здійснили понад 160 країн. Переважна більшість з них встановила із Україною дипломатичні відносини.

Вже на початку 1992 р. Україна мала основні атрибути

самостійної держави. Які особливості державотворчих процесів в Україні?

Після проголошення незалежності України постало питання про конституційні засади нової держави.

Політико-правовою основою концепції розроблення і прийняття нової Конституції України стали Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України.

28 червня 1996 р. після тривалого конституційного процесу було **прийнято Конституцію України** (проголосувало «за» 315 депутатів).

Конституція України складається з Преамбули, 15 розділів, 161 статті та 14 пунктів Перехідних положень. Охарактеризуйте найважливіші принципи Конституції України. Яке значення Конституції України?

Практичне заняття 15. УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ **заняття 1**

Теоретичні питання

- Суспільно-політичне життя України. Становлення багатопартійності.
- Помаранчева революція.
- Революція гідності.
- Соціально-економічний розвиток української держави. Діяльність урядів незалежної України.

Питання для самостійного вивчення

1. Сучасні проблеми соціально-економічного розвитку України.
2. Діяльність урядів незалежної України.

Проблемно-пошукові питання

1. Які особливості формування багатопартійної політичної системи в Україні? Які перспективи її розвитку?
2. Пояснити, чому питання про національно-мовний статус України стало одним з найпоширеніших політичних питань останнього десятиріччя?
3. У чому полягають труднощі реформування сучасної економіки України?

Теми доповідей та повідомлень

1. Українська Помаранчева революція: основні передумови, перебіг, результати.
2. Історичне значення Революції гідності.
3. Проблеми становлення громадянського суспільства в сучасній Україні.

Методичні рекомендації

За економічними показниками, рівнем освіченості населення, за економічним і кадровим потенціалом наприкінці 1980-х рр. Україна була в числі найбільш розвинутих держав не лише Європи, а й усього світу. Однак, основу економіки України становили галузі важкої промисловості і військово-промислового комплексу. Структура промисловості України не

була орієнтована на людину, на задоволення її потреб.

У 1990 – 1991 рр. посилилась економічна криза в Україні. Спостерігалось падіння виробництва. Фінансова система була підірвана підвищенням цін. Громадяни втрачали свої заощадження. Спад виробництва в Україні в 1994 р. досяг 27,7%. На початок 1998 р. життєвий рівень основної маси населення упав до критичної межі.

Отже, з перших років незалежного розвитку Українська держава зустрілася з серйозними *проблемами у сфері економіки*: одержавлення економіки (відсутність різних форм власності, панування монополізму); командні форми і методи управління; надмірна централізація; екстенсивний шлях розвитку господарства; структурна диспропорційність економіки (перевага галузей важкої промисловості); диспропорція в територіальному розміщенні продуктивних сил; структура економіки України, яка базувалася на принципі незавершеності (незавершеність технологічного циклу через залежність від імпорту комплектуючих і сировини); значна мілітаризація економіки (військово-промисловий комплекс); тяжка екологічна ситуація; соціально-психологічні чинники (колективна пасивність, утриманство, пріоритет державних інтересів стосовно особистих).

Які причини негативних явищ, що спостерігались в економічній і соціальній сферах?

Вихід із скрутного становища був один: оперативне реформування економіки.

З приходом до влади в 1994 р. президента Л. Кучми було проведено ряд радикальних заходів щодо поліпшення соціально-економічної ситуації в країні. Перш за все були здійснені рішучі кроки по відновленню втрачених економічних зв'язків з Росією та іншими країнами СНД на взаємовигідній основі, а також кроки, спрямовані на стабілізацію цін, розвиток малої приватизації, роздержавлення земель, ліквідацію тотального товарного дефіциту.

Владним структурам вдалося вирішити проблему створення власної стабільної грошово-фінансової системи. 25 серпня 1996 р. Президент України підписав Указ "Про грошову реформу в Україні", яким передбачалося введення у загальний обіг постійної національної валюти – гривні.

Незважаючи на всі зусилля, економічну кризу подолати до кінця не вдалося. Значно поглибилась майнова диференціація суспільства: з'явилися дуже багаті громадяни і значний прошарок незаможних громадян, які часто живуть за межею бідності.

Але на початок 2000 р. Україна вперше зробила реальний крок виходу із затяжної кризи шляхом реалізації моделі відкритої економіки. Свідченням цього є ряд позитивних результатів і стабілізуючих тенденцій, які сформувалися в економіці. Охарактеризуйте ці тенденції.

У чому полягають труднощі реформування сучасної економіки України? Чи згодні ви з тим, щолише ринкові важелі здатні підняти ефективність економіки України? Обґрунтовано підтвердіть або заперечте

цю тезу. З якими соціальними проблемами зіткнулись громадяни України в період незалежного розвитку?

Далі слід зупинитися на питанні про вибори Президента України 2004 р. Охарактеризуйте основні програмні положення, з якими йшли на вибори кандидати. Яким був перебіг виборчої кампанії? Що означає термін «Помаранчева революція»? Яке її історичне значення?

Підготуйте розповідь про Революцію гідності: її причини, перебіг, результати. Кого з Героїв Майдану ви знаєте?

Зверніть увагу на те, що основним геополітичним наслідком Революції став вихід України із зони впливу росії в економічній та політичній сферах, та відносне зменшення залежності від росії в культурній сфері. Проаналізуйте чинники, які спричинили ці зміни.

Практичне заняття 16. УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ **заняття 2**

Теоретичні питання

- Зовнішня політика України на сучасному етапі.
- Російсько-українська війна: причини і перебіг.
- Духовний розвиток України.
- Українці за кордоном. Українська діаспора.
- Перспективи розвитку України.

Питання для самостійного вивчення

1. Основні напрями зовнішньополітичної діяльності України.
2. Основні напрями внутрішньої політики України періоду незалежності.
3. Нові умови розвитку української культури.

Проблемно-пошукові питання

1. Визначити основні здобутки і проблеми незалежної України у зовнішньополітичній діяльності.
2. Які ідеологічні засади та причини російсько-української війни 2014 – 2025 рр.?
3. Проаналізувати культурно-охоронну діяльність державних установ та громадських організацій в Україні.

Теми доповідей та повідомлень

1. Україна і європейський інтеграційний процес.
2. Президенти незалежної України.
3. Мистецтво незалежної України.

Методичні рекомендації

З прийняттям Декларації про державний суверенітет Україна стала суб'єктом права, заявила про свою миролюбність, проголосила про свій намір в майбутньому стати нейтральною без'ядерною державою.

Міжнародне визнання України після проголошення незалежності відбувалось досить активно. Першими це зробили Канада і Польща. До 2000

р. дипломатичні відносини були встановлені зі 153 країнами світу. Україна мала за кордоном 53 посольства.

Зовнішня політика – це політика, згідно з якою регулюються взаємовідносини між державами і народами на міжнародній арені. Зовнішня політика тісно пов'язана з внутрішньою політикою і відображає характер державного й суспільного устрою, економічні й політичні цілі влади.

Зовнішній курс незалежної України визначається такими документами:

- *Декларацією про державний суверенітет;
- *Конституцією України;
- *Рішенням ВР України від 12 липня 1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики України».

Охарактеризуйте основні принципи, завдання і напрями зовнішньої політики України на сучасному етапі.

Важливо знати!!!

**16 листопада 1994 р. Україна приєдналася до договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Україною, США, Великою Британією та Росією підписано Меморандум про гарантії безпеки України, в якому три ядерні держави підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та територіальну цілісність нашої держави, утримуватися від загрози силою чи її використання проти політичної незалежності нашої держави. Свою підтримку проблемам безпеки України висловили також уряди Франції та Китаю.*

**9 листопада 1995 р. Україну прийняли до Ради Європи. Що означає вступ України до Ради Європи?*

Які реальні кроки здійснила Україна, що наближають її до членства в ЄС?

**Взаємовідносини з НАТО (військовий-політичний союз держав Європи, США і Канади, утворений у 1949 р.). У сучасну епоху НАТО більше дбає про глобальну безпеку, здійснює контроль над роззброєнням та нерозповсюдженням зброї масового знищення, виконує миротворчі функції.*

Україна упродовж усіх років незалежності здійснює певні кроки, спрямовані на розширення співробітництва з НАТО. Метою співробітництва є забезпечення надійних гарантій державного суверенітету, політичної незалежності, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів, створення сприятливих умов для економічного розвитку.

На сучасному етапі основними напрямками співробітництва України з НАТО є: економічна безпека, готовність до спільних дій в умовах катастроф, ознайомлення з навчальним процесом у військових закладах, спільні навчання на території України.

Для позитивного вирішення питання щодо вступу до НАТО необхідно здійснити стандартизацію та співробітництво у військово-промисловому комплексі, створити професійну армію, забезпечити стандарти демократії.

**30 липня 2021 р. Рада національної безпеки і оборони схвалила Стратегію зовнішньополітичної діяльності України і 26 серпня цей документ було введено в дію указом Президента України.*

Нова Стратегія – цілісний і комплексний план дій на світовій арені. Її можна розглядати і як певну кодифікацію масиву нормативно-правових актів у сфері зовнішньої політики, і як розробку нових підходів та інструментарію з огляду на сучасні геополітичні реалії.

У цьому документі здійснене комплексне нормативно-правове регулювання засад зовнішньої політики України, класифіковано її національні інтереси і пріоритети на світовій арені. У Стратегії виокремлюється 5 країн, відносини з якими мають пріоритетний стратегічний характер. Це – США, Велика Британія, Канада, Німеччина, Франція. Стратегічними партнерами України визнаються Польща, Туреччина, Азербайджан, Грузія, Литва, Румунія, Китай, Бразилія. Йдеться також про глобальне партнерство з Японією та Індією.

У Стратегії надається аналіз зовнішньополітичного середовища, окреслюються виклики і загрози, визначаються цілі і напрями зовнішньополітичної діяльності України. У максимально спрощеному вигляді головна теза Стратегії виглядає наступним чином: для досягнення основної мети – безпеки і процвітання України – необхідне відновлення миру і територіальної цілісності, ефективна протидія країні-агресору, набуття повноправного членства в ЄС і НАТО, забезпечення соціально-економічного розвитку тощо.

1991 рік – початок радикальних змін в суспільстві, які суттєво позначилися на становленні культури, складанні нової соціальної і культурної ситуації, породжуючи нову соціокультурну реальність. Національно-політичне відродження спричинило нову хвилю духовного, культурного відродження в Україні.

Однак, розвиток сучасної української культури відбувається у складних, часто суперечливих обставинах, коли соціальні, політичні, військові, екологічні катаклізми впливають на людську особистість, змінюють її ціннісні орієнтири, трансформують соціокультурний розвиток. Реаліями сьогодення стали: створення зброї масового знищення, надмірна урбанізація, техногенні катастрофи, дегуманізація суспільних відносин.

На зміст сучасної культури вплинули наукові відкриття та технічні здобутки в різних галузях: освоєння космосу, розвиток комп'ютерних технологій, систем комунікації, поява нових синтетичних матеріалів, досягнення в галузі біології (клонування, генна інженерія). Завдяки таким глобальним змінам сучасне суспільство називають постіндустріальним, або інформаційним, що знаменує собою радикальні перетворення у всіх сферах життєдіяльності, визначаючи рівень соціалізації людини.

Процес прогресивно зростаючого використання інформаційних технологій для виробництва, переробки, зберігання, розповсюдження інформації триває. При цьому існує проблема захисту інформації від випадкового або умисного переключення.

Характерною ознакою сучасного світу є інтеграція економічної, політичної, духовно-інформаційної сфер життя переважної більшості країн світу, що має об'єктивний характер. Все це призводить до посилення взаємовпливу культур, формуванню необхідних для цього культурних норм, цінностей, спільних, якщо не для всіх, то для більшості культур. Ці процеси й виступають як *культурна універсалізація*.

Основна особливість нової соціокультурної дійсності – це те, що наше суспільство перебуває в періоді перелому, зміни типу своєї організації існування, яке умовно визначається як посттоталітарне суспільство.

Охарактеризуйте основні риси нової культурної реальності в Україні. Які важливі здобутки української культури останніх років ви можете відзначити? Які існують проблеми, що потребують свого розв'язання?

Тематика рефератів

1. Національний характер, свідомість та самосвідомість як феномен культури.
2. Трипільська культура та її історичне значення.
3. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
4. Скіфо-сарматський культурний світ.
5. Суспільна організація, господарство та культура східних слов'ян.
6. Державні реформи Володимира Великого.
7. Внутрішня політика та зовнішньополітична діяльність Ярослава Мудрого.
8. Розквіт могутності Галицько-Волинської держави.
9. Становлення слов'янської писемності та освіти.
10. Гуманістичні традиції давньоруської літератури.
11. Пам'ятки архітектури Київської Русі.
12. Історичний портрет Данила Галицького.
13. Галицько-Волинське князівство як одна із форм державності на землях України.
14. Дискусії про правонаступництво Київської держави.
15. Запорізька Січ: устрій, господарство, військова організація козаків.
16. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст.: причини та історичне значення.
17. П. Сагайдачний: життя та діяльність.
18. Козацтво як своєрідне явище історико-культурного розвитку українського суспільства.
19. Острозький науково-просвітницький і культурний центр.
20. Розвиток друкарства в Україні.
21. Розбудова української держави в роки національно-визвольної війни 1648-1676 років.
22. Історичний портрет Б. Хмельницького.
23. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої визвольної війни.
24. Дипломатичні зносини української держави часів Хмельниччини.
25. Україна в період гетьманування І. Мазепи.

26. П. Орлик та його конституція.
27. Гайдамацькі рухи.
28. П. Калнишевський – останній кошовий Запорозької Січі.
29. Просвітницька діяльність Києво-Могилянської академії.
30. Козацьке бароко.
31. Розвиток садово-паркової культури в Україні.
32. Кирило-Мефодіївське товариство та його роль у розвитку української суспільно-політичної думки першої половини XIX ст.
33. "Руська трійця" та її роль в національному відродженні на західноукраїнських землях.
34. Т. Шевченко в українській культурі.
35. Громадсько-політична діяльність М. Драгоманова.
36. Український національний рух другої половини XIX ст.
37. Династії меценатів у долі української культури.
38. М. Грушевський – історик і політик.
39. Український національний рух в роки першої російської революції.
40. Модерн в українській культурі.
41. Створення та діяльність легіону Українських січових стрільців.
42. В. Винниченко – видатний політичний, державний та громадський діяч.
43. Універсали – визначальні віхи діяльності Центральної Ради.
44. Брестський мир: триумф чи трагедія?
45. ЗУНР, її діяльність та історичне значення.
46. С. Петлюра – організатор національних збройних сил України.
47. Україна і створення Союзу РСР.
48. Політика українізації: причини і результати.
49. Наукова діяльність В. Вернадського.
50. Авангардні напрями в українському мистецтві XX ст.
51. Голодомор 1932-1933 років: причини, наслідки та національно-політичні аспекти.
52. Україна як об'єкт політичного терору. Масові репресії.
53. Утворення та діяльність ОУН.
54. С. Бандера: політичний портрет.
55. Боротьба ОУН-УПА за відродження незалежної української держави в роки Другої світової війни.
56. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні.
57. Десталінізація в Україні.
58. Зародження дисидентського руху в Україні.
59. Розпад СРСР: причини і наслідки.
60. Акт проголошення незалежності України і проблеми державного будівництва на сучасному етапі.
61. Становлення і розвиток багатопартійності в Україні.
62. Сучасна Україна на міжнародній арені.

63. Історія національної символіки України.
64. Українська діаспора в сучасному світі.
65. Україна і європейський інтеграційний процес.

Контрольні питання

1. Предмет і завдання курсу історія України.
2. Періодизація історії України. Джерела та наукова література з історії України.
3. Початки людської цивілізації на території України.
4. Скіфо-сарматська доба.
5. Античні міста – держави Північного Причорномор'я.
6. Східні слов'яни в давнину. Теорії та етапи слов'янського етногенезу.
7. Етапи політичної історії Київської Русі. Християнізація Русі, історичне значення цієї події.
8. Соціально-економічний та державний лад Київської Русі.
9. Роздроблення Русі. Південно-західні руські князівства.
10. Україна під владою Литви та Польщі.
11. Утворення Речі Посполитої. Люблінська унія.
12. Берестейська церковна унія 1596 р. та її наслідки.
13. Ренесанс в українській культурі.
14. Умови й обставини виникнення українського козацтва. Теорії походження козацтва. Перші письмові згадки про козаків.
15. Заснування Запорозької Січі, її військово-адміністративний устрій.
16. Боротьба українського козацтва з турецько-татарською агресією (XVI – початок XVII ст.). П. Сагайдачний.
17. Козацько-селянські протипольські війни кінця XVI – першої половини XVII ст.: причини, перебіг, наслідки.
18. Причини, характер, рушійні сили та періодизація національно-визвольної війни. Б. Хмельницький. Перші перемоги козацьких військ.
19. Воєнні дії у 1649 р. Зборівський трактат, його умови та значення.
20. Білоцерківська угода. Особливості процесу державного будівництва в ході війни.
21. Зовнішня політика козацької держави. Переяславська рада. "Березневі статті" 1654 р., їх оцінка в історичній літературі.
22. Україна за гетьманування І. Виговського. Гадяцький угода 1658 р.
23. "Руїна", її причини та наслідки.
24. Причини поразки української національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр. та її історичне значення.
25. Україна в період гетьманування І. Мазепи: внутрішня і зовнішня політика гетьмана. І. Мазепа як меценат і культурний діяч.
26. Перша політична еміграція. П. Орлик і його Конституція.
27. Феномен українського бароко. Г. Сковорода як явище української барокової культури.

28. Правобережжя і Західна Україна наприкінці XVII – XVIII ст.: політичний статус і соціально-економічний розвиток. Гайдамацький та опришківський рухи.
29. Адміністративно-політичний устрій та соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії.
30. Українське національне відродження, його джерела, чинники та основні етапи.
31. Кирило-Мефодіївське братство. Розвиток суспільно-політичної та історичної думки. Роль Т. Шевченка.
32. Українські землі під владою Австрійської імперії. Суспільно-політичні рухи. Революція 1848 – 1849 рр. і західноукраїнські землі.
33. Селянська реформа 1861 р. та її особливості в Україні. Буржуазні реформи 60-70-х років XIX ст.
34. Український суспільно-політичний рух другої половини XIX ст. – початку XX ст.. Утворення політичних партій.
35. Український національний рух другої половини XIX ст. Громади. Хлопомани.
36. Західна Україна у другій половині XIX ст. – на початку XX ст..
37. Україна в буржуазно-демократичній революції 1905 – 1907 років.
38. Політична реакція в Україні після поразки революції.
39. Україна в роки Першої світової війни.
40. Початок української національно-демократичної революції. Створення Центральної Ради, її діяльність.
41. Суспільно-політична ситуація в Україні після більшовицького перевороту в Петрограді (жовтень 1917 р.). Проголошення Української Народної Республіки.
42. Агресія більшовицької Росії проти України. I Всеукраїнський з'їзд Рад та його рішення.
43. Історичне значення IV Універсалу Центральної Ради. Брест-Литовський мирний договір з країнами Четверного союзу, його сутність та наслідки для України.
44. Гетьманат (Українська держава) П. Скоропадського. Досягнення і прорахунки у внутрішній та зовнішній політиці.
45. Прихід до влади Директорії, її політика.
46. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Акт про злуку УНР та ЗУНР, історичне значення цієї події.
47. Причини втрати української державності. Історичне значення української революції.
48. Культура в роки боротьби за державну незалежність України (1917 – 1921 рр.).
49. Україна на початку 1920-х років. Голод 1921 – 1923 рр. Нова економічна політика в Україні.
50. Україна і створення Союзу РСР.
51. Політика українізації, її суть та наслідки.
52. Індустріалізація в Україні.

53. Колективізація українського села: причини, цілі, методи. Голодомор 1932 – 1933 рр.
54. Утвердження сталінського тоталітарного режиму в Україні. Масові репресії.
55. Тоталітаризм і культура. "Розстріляне відродження".
56. Українські землі під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини в міжвоєнний період.
57. Особливості політичного життя в Західній Україні в міжвоєнний період.
58. Визвольний рух. Складання ідеології українського інтегрального націоналізму.
59. Проголошення Карпатської України незалежною. Окупація Закарпаття військами Угорщини.
60. "Українське питання" в міжнародній політиці напередодні і на початку II світової війни. Радянсько-німецький альянс 1939 р. та його наслідки для України.
61. Початок радянсько-німецької війни. Окупація України військами нацистської Німеччини та її союзниками.
62. Окупаційний режим в Україні. Рух опору: повстанський рух, діяльність ОУН – УПА в роки війни.
63. Внесок українського народу в перемогу у Другій світовій війні. Історичне значення Перемоги.
64. Українська культура в роки Другої світової війни.
65. Наслідки німецької окупації та відбудова народного господарства України після війни. Урегулювання територіальних питань. Голод 1946 – 1947 рр.
66. Завершення радянізації західних областей України. Трагедія УГКЦ.
67. Опір тоталітарній системі, тактика боротьби ОУН – УПА в 1945 – 1953 рр.
68. Десталінізація в Україні, її характер та наслідки.
69. Громадсько-літературний рух "шістдесятників". Зародження дисидентського руху.
70. Кризові явища в розвитку радянської системи в 1965 – 1986 рр.
71. Русифікаторський наступ тоталітарної держави на духовність українського народу. Особливості національно-демократичного руху в Україні.
72. Перебудова в Україні, її особливості. Декларація про державний суверенітет України, її історичне значення.
73. Акт проголошення незалежності України. Визначення стратегії внутрішньої і зовнішньої політики. Дипломатичне визнання України.
74. Формування законодавчих, виконавчих та судових інститутів влади незалежної України. Особливості державотворчих процесів.
75. Утвердження незалежної України. Конституція 1996 року.
76. Соціально-економічний розвиток української держави: проблеми і перспективи.
77. Основні напрями зовнішньої політики сучасної України.

- 79. Помаранчева революція.
- 80. Революція гідності.
- 81. Російсько-українська війна: причини і перебіг.
- 82. Духовний розвиток України.
- 83. Українці за кордоном. Українська діаспора.
- 84. Проблема збереження культурної спадщини.
- 85. Перспективи розвитку України.

ВАРІАНТИ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ З КУРСУ

1. Визначте найдовший і найдавніший археологічний період в історії людства:

- а) палеоліт; б) мезоліт; в) неоліт; г) залізний вік; д) енеоліт.

2. Провідне місце в господарській діяльності людей епохи палеоліту займало:

- а) полювання і скотарство; б) скотарство і землеробство;
в) землеробство і полювання; г) збиральництво і полювання;
д) збиральництво і скотарство.

3. Перехід від традиційних привласнюючих форм господарства до виробничих називається: а) неолітичною революцією; б)

- першим суспільним поділом праці;
в) другим суспільним поділом праці; г) промисловим переворотом;
д) третім суспільним поділом праці.

4. Перший іраномовний народ української історії, що відомий нам під його власною назвою:

- а) кіммерійці; б) скіфи; в) сармати; г) анти; д) готи.

5. Грецькі міста-держави з'явилися у Північному Причорномор'ї:

- а) VII ст. до н.е.; б) VIII ст. до н.е.; в) III ст. до н.е.; г) IV ст. н.е.; д) VI ст. н.е.

6. Політичним центром полянського союзу племен був:

- а) Новгород; б) Київ; в) Смоленськ; г) Чернігів;
д) Волинь.

7. Держава Київська Русь виникла:

- а) III ст. до н. е.; б) IX ст. н. е.; в) XII ст. н.е.; г) XVII ст. н. е.;
д) XIII ст. н.е.

8. Перша податкова реформа у Київській Русі була запроваджена за князювання:

- а) Олега; б) Ігоря; в) Ольги; г) Ярослава; д) Святослава.

9. Офіційне запровадження християнства на Русі сталося:

- а) 945 р.; б) 988 р.; в) 1015 р.; г) 1596 р.; д) 1988 р.

10. Період найбільшої могутності Київської Русі припадає на князювання:

- а) Олега та Ігоря;
- б) Ігоря та Ольги;
- в) Ольги та Святослава;
- г) Володимира Великого та Ярослава Мудрого;
- д) Аскольда і Діра.

11. Кодексом давньоруського феодального права було:

- а) звичаєве право;
- б) Руська правда;
- в) Литовський статут;
- г) Устава на волоки;
- д) Статут Володимира Мономаха.

12. Хто з князів є засновником Галицько - Волинської держави?

- а) Ярослав Осмомисл;
- б) Роман Мстиславович;
- в) Данило Романович;
- г) Болеслав - Юрій II;
- д) Всеволод Ольгович.

13. Битва на річці Калці відбулася:

- а) 1223 р.;
- б) 1227 р.;
- в) 1237 р.;
- г) 1245 р.;
- д) 1230 р.

14. Монгольська держава була заснована:

- а) ханом Темучином (Чингізханом);
- б) ханом Батиєм;
- в) ханом Тохтамишем;
- г) ханом Мауці;
- д) Хаджі-гіреєм.

15. Литовські племена об'єднав у єдину державу:

- а) князь Гедимін;
- б) князь Міндовг;
- в) князь Ольгерд;
- г) князь Вітовт;
- д) князь Свидригайло.

16. Якого року було укладено Кревську унію?

- а) 1385р.;
- б) 1380 р.;
- в) 1395 р.;
- г) 1410 р.;
- д) 1512 р.

17. Феодальне міське право на самоврядування називалося:

- а) київським;
- б) магдебурзьким;
- в) львівським;
- г) краківським;
- д) харківським.

18. Які держави утворили Річ Посполиту:

- а) Велике князівство Литовське та Швеція;
- б) Велике князівство Литовське та Польське королівство;
- в) Україна та Московське царство;
- г) Швеція та Московія;
- д) Литва та Угорщина.

19. За Люблінською унією 1569 р. утворилося:

- а) Велике князівство Литовське;
- б) Московське царство;
- в) Українська гетьманська держава;
- г) Річ Посполита;
- д) Українська республіка.

20. Яка унія започаткувала утворення греко-католицької церкви в Україні:

- а) Кревська;
- б) Люблінська;
- в) Берестецька;
- г) Острозька;
- д) Київська.

21. Перша Запорізька Січ була заснована на:

- а) острові Мала Хортиця; б) річці Базавлук;
- в) у Микитиному Розі; г) річці Чортомлик;
- д) на р. Підпільній(Нова Січ).

22. Хто вважається засновником першої Запорізької Січі:

- а) Д. Вишневецький; б) П. Сагайдачний;
- в) Б. Хмельницький; г) П. Дорошенко;
- д) І. Мазепа.

23. Як називалися козаки, набрані на службу Польській короні?

- а) підпомічники; б) виборні; в) реєстрові; г) низові;
- д) службовці.

24. Ватажком козацько-селянського повстання 1591 – 1593 рр. був:

- а) С. Наливайко; б) П. Сагайдачний;
- в) Б. Хмельницький; г) І. Виговський;
- д) Ю. Хмельницький.

25. Визвольна війна українського народу розпочалася:

- а) 1548 р.; б) 1638 р.; в) 1648 р.; г) 1709 р.; д) 1710 р.

26. Переяславська рада 1654 р. ухвалила рішення про прийняття протекції:

- а) польського короля; б) московського царя;
- в) кримського хана; г) турецького султана;
- д) австрійського парламенту.

27. Козацький літописець С. Величко терміном «Руїна» характеризував Період в історії України:

- а) 1648 – 1663 рр.; б) 1663 – 1687 рр.;
- в) 1687 – 1709 рр.; г) 1709 – 1720 рр.;
- д) 1720 – 1778 рр.

28. Гетьман Іван Мазепа перейшов на бік :

- а) Польщі; б) Туреччини; в) Швеції; г) Московії; д) Австрії.

29. Пилип Орлик є автором:

- а) Березневих статей; б) Гадяцького договору;
- в) Вічного миру; г) Конституції;
- д) «Руської правди».

30. Останнім гетьманом України у XVIII ст. був:

- а) Кость Гордієнко; б) І. Мазепа;
- в) І. Скоропадський; г) К. Розумовський;
- д) І. Виговський.

31. Коли остаточно була ліквідована Запорізька Січ?

- а) 1709 р.; б) 1775 р.; в) 1783 р.; г) 1791 р.; д) 1779 р.

32. З кінця XVIII ст. українські землі входили до складу:

- а) Пруссії та Австрії; б) Росії та Австрії;
- в) Польщі та Австрії; г) Польщі та Туреччини;
- д) Німеччини та Франції.

33. Рух опришків очолив:

- а) Адам Чарторийський; б) Лук'ян Кобилиця;

- в) Максим Залізняк; г) Олекса Довбуш;
д) Северин Наливайко.

34. Коли і де існувало Кирило-Мефодіївське товариство:

- а) 1883 – 1837 рр., м. Львів; б) 1850 р., м. Харків;
в) 1846 – 1847 рр., м. Київ; г) 1859 р., м. Київ;
д) 1859 – 1899 рр., м. Полтава.

35. Коли було скасовано кріпацтво в Західній Україні?

- а) 1772 р. б) 1837р. в) 1848 р. г) 1862 р.
д) 1861 р.

36. У 1861 році в Росії відбулася реформа:

- а) скасування кріпосного права; б) військова;
в) судова; г) освітянська; д) міська.

37. Основи легальної культурницької діяльності в Наддніпрянській Україні остаточно підірвав:

- а) Валуєвський указ (1863 р.); б) Емський указ Олександра II (1876 р.);
в) Маніфест від 19 лютого 1861 р.; г) Маніфест від 17 жовтня 1905 р.;
д) Указ Катерини II.

38. Перша національна партія у Східній Україні виникла і мала назву:

- а) 1900 р. РУП; б) 1902 р. НУП; в) 1904 р. УДП;
г) 1917 р. УРСР; д) 1918 р. УНП.

39. Український уряд – Генеральний Секретаріат очолив:

- а) М. Грушевський; б) В. Винниченко;
в) С. Петлюра; г) О. Андрієвський;
д) Н. Махно.

40. Початком першої російської революції 1905 – 1907 рр. став:

- а) розстріл мирної демонстрації 9 січня 1905 р.;
б) жовтневий (1905 р.) загальний політичний страйк;
в) грудневе 1905 р. збройне повстання;
г) обрання депутатів до I Державної Думи;
д) обрання депутатів до Другої Державної Думи.

41. Революція 1905 – 1907 рр. призвела до:

- а) піднесення національного руху;
б) послаблення національного руху;
в) не вплинула на розгортання національного руху України;
г) загострила ідею щодо державної незалежності;
д) піднесення релігійного руху.

42. Столипінська аграрна реформа почала впроваджуватися:

- а) 1906 р.; б) 1908 р.; в) 1911р.; г) 1917 р.; д) 1905 р.

43. У роки столипінської реакції українські політичні діячі об'єдналися в:

- а) Українську демократично-радикальну партію;
б) Товариство українських поступовців;
в) Українську партію соціалістів-революціонерів;
г) Українську соціал-демократичну робітничу партію;

д) Українську народну партію.

44. Перша світова війна тривала?

- а) 1904 – 1905 рр.;
- б) 1914 – 1917 рр.;
- в) 1914 – 1918 рр.;
- г) 1913 – 1920 рр.;
- д) 1905 – 1917 рр.

45. До воєнного блоку “Антанта” входили:

- а) Німеччина, Австро-Угорщина, Італія;
- б) Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія;
- в) Росія, Франція, Англія;
- г) Росія та США;
- д) Німеччина, Росія, Італія.

46. До Четверного союзу входили:

- а) Росія, Франція, Англія, США;
- б) Німеччина, Австро – Угорщина, Туреччина, Болгарія;
- в) Росія, Франція, Туреччина, Болгарія;
- г) Росія, Франція, Італія;
- д) Англія, США, Болгарією.

47. Військові регулярні частини, сформовані на західноукраїнських землях з початком Першої світової війни у складі австро-угорської армії, називалися:

- а) Спілка Визволення України;
- б) Українські січові стрільці;
- в) Українська повстанська армія;
- г) Організація українських націоналістів;
- д) Самостійники.

48. Представницький орган української демократії, що очолив національний рух в Україні з березня 1917 р. називався:

- а) Тимчасовий уряд;
- б) Ради робітничих і солдатських депутатів;
- в) Українська Центральна Рада;
- г) Генеральний секретаріат;
- д) Генеральна Рада.

49. Головою Центральної ради був обраний:

- а) М. Грушевський;
- б) В. Винниченко;
- в) С. Петлюра;
- г) С. Єфремов;
- д) П. Шелест.

50. Першим Універсалом Центральної Ради проголошувалася:

- а) автономія України;
- б) Українська Народна республіка;
- в) радянська влада в Україні;
- г) незалежність України;
- д) самостійність України.

51. Перший український національний уряд називався:

- а) Тимчасовий уряд;
- б) Генеральний секретаріат;
- в) Народний секретаріат;
- г) Рада народних міністрів;
- д) Гетьманський уряд.

52. Третім Універсалом Центральної Ради проголошувалася:

- а) автономія України;
- б) Українська Народна республіка;
- в) радянська влада в Україні;
- г) незалежність України;
- д) автономія України в складі РСФРР.

53. Четвертим Універсалом Центральної ради проголошувалася:

- а) автономія України;
- б) Українська Народна республіка;
- в) радянська влада в Україні;
- г) незалежність України;
- д) самостійна Україна.

54. Президентом ЗУНР був:

- а) К. Левицький;
- б) Є. Петрушевич;
- в) С. Петлюра;
- г) Є. Коновалець;
- д) В. Кук.

55. Гетьман П. Скоропадський прийшов до влади:

- а) 7 листопада 1917 р.;
- б) 29 квітня 1918 р.;
- в) 1 листопада 1918 р.;
- г) 22 січня 1922 р.;
- д) 1 грудня 1918 р.

56. Як офіційно називалася держава П. Скоропадського:

- а) Українська Народна республіка;
- б) Українська держава;
- в) Українська соціалістична радянська республіка;
- г) Карпатська Україна;
- д) Українська незалежна республіка.

57. Масові селянські повстанські загони Нестора Махна влітку 1918 р. діяли на:

- а) Харківщині;
- б) Київщині;
- в) Одещині;
- г) Катеринославщині;
- д) Єлисаветградщині.

58. Директорія УНР була обрана:

- а) 29 квітня 1918 р.;
- б) 13 - 14 листопада 1918 р.;
- в) 29 грудня 1918 р.;
- г) 8 січня 1919 р.;
- д) 28 жовтня 1918 р.

59. Конституція УРСРР 1919 р. офіційно затвердила формою державного життя в Україні:

- а) республіку;
- б) соціалізм;
- в) диктатуру пролетаріату;
- г) комуністичну партію;
- д) монархію.

60. Коли відбулося утворення СРСР?

- а) 30 грудня 1922 р.;
- б) 26 січня 1924 р.;
- в) 23 серпня 1939 р.;
- г) 9 травня 1945 р.;
- д) 1 грудня 1921 р.

61. Політика «українізації» здійснювалася більшовиками у:

- а) 20-х рр. XX ст.;
- б) 40-х рр. XX ст.;
- в) 50-х рр. XX ст.;
- г) 80-х рр. XX ст.;
- д) 60-х рр. XX ст.

62. Що стало поштовхом до суцільної колективізації?

- а) позиція М.Бухаріна, О.Рикова, М.Томського;
- б) необхідність імпорту хліба у зв'язку з індустріалізацією;
- в) хлібозаготівельна криза взимку 1927 – 1928 рр.;
- г) необхідність розвитку сільського господарства;
- д) другий поділ праці.

63. Найтрагічнішим наслідком політики колективізації було:

- а) значне зменшення виробництва зерна й поголів'я худоби;
- б) створення колгоспів;

- в) зменшення індивідуального господарювання;
- г) голодомор 1932 – 1933 рр.;
- д) промисловий переворот.

64. Комісію з хлібозаготівель під час голодомору 1932-1933 рр. очолював:

- а) В. Молотов; б) Й. Сталін; в) В. Косіор;
- г) Г. Петровський; д) В. Щербицький.

65. На території яких держав проживали українці напередодні Другої світової війни?

- а) СРСР та Польщі; б) СРСР, Угорщини, Румунії;
- в) СРСР та Молдавії; г) СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини;
- д) СРСР, США.

66. Радянсько-німецький договір про ненапад (пакт Молотова-Ріббентропа) був підписаний:

- а) 23 серпня 1939 р.; б) 1 вересня 1939 р.;
- в) 28 серпня 1939 р.; г) 26 червня 1940 р.;
- д) 23 липня 1941 р.

67. Коли було завершено визволення України від фашистів:

- а) влітку 1942 р.; б) восени 1944 р.;
- в) навесні 1945 р.; г) восени 1945 р.;
- д) влітку 1944 р.

68. Які сили чинили опір сталінському режимові в повоєнні роки в Західній Україні:

- а) УПА; б) інтелігенція;
- в) селянство; г) робітники;
- д) дворяни.

69. Внесок українців у перемогу над нацизмом був помічений світовою громадськістю, і УРСР стала країною засновницею:

- а) НАТО; б) ЮНЕСКО; в) ООН; г) ОБСЄ; д) МВФ.

70. З чийм ім'ям пов'язують історичний період, який отримав назву «відлига»:

- а) Л.І. Брежнєв; б) Л.П. Берія; в) М.С. Хрущов; г) М.С. Горбачов
- д) Є.К. Марчук

71. Що об'єднує імена І.Драча, Д.Павличка, В.Симоненка, Л.Костенко:

- а) поети срібного віку;
- б) покоління «шестидесятників»;
- в) підтримали політику КПУ у національному питанні;
- г) боролися за поширення інтернаціональної культури в Україні;
- д) «п'ятидесятники».

72. Хто розпочав «перебудову» радянської системи?

- а) М.С. Хрущов; б) Л.І. Брежнєв;
- в) М.С. Горбачов; г) Ю.В. Андропов; д) В. Щербицький

73. Чорнобильська катастрофа сталася:

- а) 1985 р.; б) 1986р.; в) 1987 р.; г) 1988 р.; д) 1989 р.

74. Процес становлення багатопартійності в Україні починається у:

а) 1980 р.; б) 1985 р.; в) 1990 р.; г) середина 1990-х рр; д) 1995 р.

75. Верховна Рада прийняла Акт про державний суверенітет України:

- а) 19 серпня 1991 р.; б) 24 серпня 1991 р.;
в) 8 грудня 1991 р.; г) 30 грудня 1991 р.;
д) 9 січня 1990 р.

76. Проведення Всеукраїнського референдуму і виборів першого Президента України відбулося:

- а) 19-21 серпня 1991 р.; б) 1 грудня 1991 р.;
в) 8 грудня 1992 р.; г) 28 червня 1996 р.;
д) 9 січня 1991 р.

77. Коли Україна вступила до Ради Європи?

- а) грудень 1991 р.; б) січень 1993 р.;
в) серпень 1994 р.; г) листопад 1995 р.;
д) січень 1992 р.

78. Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» озвучена на:

- а) ХХІ з'їзді КПРС; б) ХІХ з'їзді КПРС;
в) ХХ з'їзді КПРС; г) Пленумі ЦК КПУ;
д) ХХУІІ з'їзді КПРС.

79. Яка подія відбулася 28 червня 1996 р.:

- а) вибори Президента; б) прийняття Конституції;
в) вибори народних депутатів; г) вибори до місцевих органів
влади; д) акція «Україна без Кучми».

80. Назвіть автора слів національного гімну України:

- а) Т.Шевченко; б) М. Драгоманов; в) П. Чубинський;
г) І. Франко д) Д. Павличко

11. Рекомендовані джерела інформації

Джерела

1. Акт проголошення незалежності України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38.С. 1063.
2. Березневі статті Б. Хмельницького. *Пам'ятки України*. 1991. №2.
3. Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1-3. К., 1990.
4. Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. К., 1992.
5. Голод 1921 – 1923 рр. на Україні: зб. док. і матеріалів. К., 1993.
6. Декларація про державний суверенітет України. *Голос України*. 1991. 6 березня.
7. Історія України: документи, матеріали / уклад. В. Ю. Король. К., 2001.
8. Історія України в ХХ ст.: зб. док. і матеріалів (1900 – 1939) / упоряд. А. Г, Слюсаренко, А. О. Буравченков, Н. І. Миронець та ін. – К.: ІЗМН, 1997.
9. Колективізація і голод на Україні (1932 – 1933): зб. док. і матеріалів. К., 1993.

10. Конституція України. К., 1996.
11. «Пакти і Конституції» української козацької держави» (до 3000-річчя укладення) / Нац. акад. Наук України, Ін-т історії України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Держ. архів. Служба України, Центр. держ. іст. архів України у м. Києві; [відп. ред.: В. А. Смолій]. Львів: Світ, 2011. 440 с.
12. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К., 1996.

Основна література

1. Бойко О. Д. Історія України: підручник / О. Д. Бойко. Видання 8-ме перероб., допов. Київ: Академія, 2021, 640 с.
2. Борисова О., Климов А. Історія української державності: підручник у 2-х томах / О. Борисова, А. Климов. К.: Кондор, 2018.
3. Величко О. Б. Історія України та української культури: навчальний посібник / О. Б. Величко, О. Д. Розовик. К.: МЕДПРИНТ, 2023. 192 с.
4. Герасимов Т. Ю. Історія та культура України. Частина І: навчальний посібник [Електронний ресурс] / Герасимов Т. Ю., Пономаренко А. Б., Сідлецька Т. І. Вінниця: ВНТУ, 2025 https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2025/Gerasymov_P1_2025_207.pdf
5. Зінкевич Р. Д., Ратушна О. М. Нагірняк Н. Я. Історія державності та культури України: посібник для заочників / Р. Д. Зінкевич, О. М. Ратушна, Н. Я. Нагірняк. Львів: Львівська політехніка, 2020.
6. Історія та культура України. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів неісторичних спеціальностей / Каденюк О. С., Михайлик А. О., Нестеренко В. А., Боднар А. М., Завадська І. М. Кам'янець-Подільський, 2021. 301 с.
7. Історія та культура України: підручник для студентів технічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Микола Іванович Бушин, Олександр Микитович Бут, Олександр Іванович Гуржій, Сергій Михайлович Ховрич; Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: [Б. в.], 2018. 1154 с.: іл.
8. Каденюк О. С., Сажко В. В. Історія та культура України: навчальний посібник для здобувачів вищої освіти. Кам'янець-Подільський, 2022. 445 с.
9. Лазарович М. Історія та культура України: підручник / М. Лазарович. Тернопіль: ЗУНУ, 2023. 731 с.
10. Мицик Ю. А., Бажан О. Г. Від трипільців до кіборгів: Коротка історія України. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2020. 688 с.
11. Павлова О. Ю. Історія української культури / О. Ю. Павлова. К.: Центр учбової літератури, 2022. 340 с.

12. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: КСД, 2022. 432 с.
13. Сабадаш Ю. С., Нікольченко Ю. М., Дабло Л. Г. Історія української культури: курс лекцій для студентів спеціальності 034 «Культурологія» / за заг. ред. проф. Ю. С. Сабадаша. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 168 с.
14. Світлична В. В. Історія України: навч. посібн. / В. В. Світлична. 8-те вид., випр. і доп. Київ: Каравелла, 2019. 404 с.
15. Танцюра В. І. Історія України: навчальний посібник / В. І. Танцюра, С. М. Куліш, О. О. Пересада. 2-ге вид., доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 536 с.

Додаткова література

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проєкту, упоряд. і наук. ред.) та ін. Київ: «МП Леся», 2016. 586 с.
2. Аніщук Н. В. Історія і перспективи української державності: навч. метод. посіб. / Н. В. Аніщук. Одеса: Юридична література, 2021.
3. Барабаш Вікторія, Коломієць Олена Діяльність культурно-інформаційних центрів в умовах воєнного стану. *Society.Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація*: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я. М. 2022. Вип.16. С.10-26. (Категорія «Б») URL: <https://doi.org/10.314.70/2518-7600-2022-16>
4. Бачинська О. А. Українське козацтво. Золоті сторінки історії / О. А. Бачинська, Т. В. Чухліб, В. О. Щербак. Київ: Крістал Бук, 2015. 400 с.
5. Букач В. М. Історія української культури. Посібник: методичні рекомендації до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти. Одеса: ПНПУ, 2021. 120 с.
6. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. К. Видавець Корбуш, 2019. 720 с.
7. Гула Р. В., Передерій І. Г., Дерев'янка Л. І. Історія української культури: у схемах, таблицях та ілюстраціях: навч. посіб. Київ: Каравелла, 2019. 180 с.
8. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. К. Історія та культура України: навч. посіб. Харків: ХНВУС, 2017. 178 с.
9. Колісник-Гуменюк Ю. І. Історія України та українська культура: Інтерактивні методи навчання. Навчально-методичний посібник. Львів: Простір-М, 2023. 73 с.
10. Кондратюк К. К. Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
11. Кузнець Т. В. Історія та культура України: навчальний посібник. Умань, 2017. 177 с.

12. Олена Коломієць, Вікторія Барабаш, Анатолій Сустретов. Використання методів творчої діяльності викладання історико-культурологічних дисциплін у закладах вищої освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук:* [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 89. Том 1. 390 с. С. 348 – 358.
file:///C:/Users/Victoria/Downloads/aphn-journal.in.ua_89_1_2025.pdf
13. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. Парламентське видавництво, 2011. 433 с.
14. Трінчук Я. У. Україна: війни, битви, персони / Я. У. Трінчук. Львів: Апріорі, 2017. 288 с.

Інформаційні ресурси

1. Інститут історії України [Електронний ресурс]: [офіц. сайт]. URL: <http://history.org.ua/uk>
 2. Книги з історії [Електронний ресурс]. URL: <http://mirkning.com/history/>
 3. Конспект лекцій з історії та культури України [Електронний ресурс]. – URL: <http://studies.in.ua/is-torijata-kultura-ukrainy-lekcii.html>
 4. Культура України. Електронна Бібліотека [Електронний ресурс]. URL: <http://elib.nplu.org/>
-

